

EWELINA KACZOR
Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach
Instytut Historii
ORCID: 0000-0003-3657-3743

Średniowieczne formularze mszalne na dzień św. Jadwigi Śląskiej w relacji z kazaniem *De sancta Hedwigis**

Słowa kluczowe: św. Jadwiga Śląska, kazania, formularze mszalne, średniowiecze, rękopisy

Keywords: St. Hedwig of Silesia, sermons, forms of mass, Middle Ages, manuscripts

Powstałe na przestrzeni stuleci prace o charakterze naukowym, popularyzatorskim czy religijnym poświęcone św. Jadwidze Śląskiej tworzą obecnie imponujących rozmiarów zespół bibliografii¹. Pomimo ogromu dotychczasowego dorobku podstawa źródłowa tego tematu nadal nie została wyczerpana i wymaga dalszej eksploracji. Szczególnie obiecujących rezultatów spodziewać się można po badaniach bardzo licznych średniowiecznych rękopisów kaznodziejskich, które w studiach nad św. Jadwigą zostały praktycznie pominięte, co dla całości dorobku stanowi dotkliwy brak. Pominięcie to nie ogranicza się bynajmniej do studiów jadvizańskich, lecz jest przejawem generalnego zaniedbania problematyki kaznodziejstwa przez polską mediewistykę. Kazania stosunkowo niedawno doczekały się wzmożonego zainteresowania, co zaowocowało przełomowymi na gruncie badań polskich pracami².

Wspomniane opracowania przecierają szlaki dalszym studiom nad ogromną spuścizną średniowiecznej twórczości kaznodziejskiej. Dla badań nad kaznodziejstwem o św. Jadwidze Śląskiej takim fundamentem są sondażowe prace inwentaryzatorskie kazań i redakcji żywotów świętej przeprowadzone przez Halinę Manikowską³,

* Niniejszy artykuł jest wynikiem badań sfinansowanych w ramach konkursu „PRELUDIUM 6”, ze środków Narodowego Centrum Nauki, na podstawie decyzji nr DEC-2013/11/N/HS3/04571.

¹ Systematyczne zestawienia bibliograficzne dotyczące św. Jadwigi i jej kultu znaleźć można m.in. w: GUSTAW 1971, s. 475–485; GOTTSCHALK 1964; *Księga Jadvizańska* 1995; IRGANG 2000.

² BRACHA 2007; KUZMOVÁ 2013; ZAJCHOWSKA 2013; SZULC 2004; DOBROWOLSKI 1996.

³ MANIKOWSKA 1978, s. 155–171.

a poszerzone następnie przez Wojciecha Mrozowicza⁴. Postulaty badawcze przedstawione w obu artykułach przez długi czas pozostały jednak bez odzewu. Opisana inercja studiów nad kazaniem poświęconymi św. Jadwidze stała się impulsem do przeprowadzenia badań przez autorkę. W niniejszym artykule wskazane zostały związki między liturgią na dzień św. Jadwigi Śląskiej a kazaniem.

Terytorialnie analiza ograniczona została do diecezji wrocławskiej w jej granicach średniowiecznych. Wybór ziem śląskich dla studium nad formularzami mszalnymi i kazaniem o św. Jadwidze podyktowany został jej szczególnym związkiem z tym właśnie regionem oraz faktem, że w pierwszej kolejności była ona świętą właśnie dla mieszkańców Śląska. Tamtejsze biblioteki posiadają ogromny zasób rękopisów średniowiecznych, zarówno liturgicznych, jak i kaznodziejskich, dzięki czemu dostarczają szerokiej bazy źródłowej. Należało przy tym wziąć pod uwagę specyfikę liturgii przedtrydenckiej, charakteryzującej się partykularyzmem i lokalnym patriotyzmem liturgicznym. Każda diecezja, każdy zakon wyróżniały się odrębną tradycją liturgiczną, z własnym kalendarzem, rytym oraz tekstami⁵.

Ramy czasowe studium obejmują okres od 1267 r. do końca XV w. Cezurę początkową wyznacza rok kanonizacji św. Jadwigi Śląskiej, a tym samym powstania oficjalnego kultu liturgicznego oraz ogłoszenia pierwszych znanych kazań na jej temat przez kardynała Odo de Châteauroux i papieża Klemensa IV. Wybór cezury końcowej podyktowany został charakterem materiału źródłowego — w końcu XV w. kodeksy rękopiśmienne zaczęły być wypierane przez druk. Granica ta zbiega się prawie z początkiem reformacji na Śląsku, za który w historiografii uznaje się rok 1520, tj. śmierć biskupa wrocławskiego Jana Thurzo oraz poruszenie po raz pierwszy na posiedzeniu kapituły wrocławskiej problemu zwolenników doktryny luteranckiej⁶.

Punktem wyjścia dla badań stało się poszerzenie kwerendy w bibliotekach śląskich⁷. Zadanie zidentyfikowania rękopisów zawierających kazania *de sancta Hedwigis* ułatwiły niepomniarne artykuły Mrozowicza i Manikowskiej. Znaleźć w nich można informacje o 65 rękopisach Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego (dalej: BUWr), zawierających teksty łacińskie i niemieckie o św. Jadwidze Śląskiej, w tym przede wszystkim kazania. Uzupełniłam kwerendę w BUWr oraz zidentyfikowałam kolejne teksty na temat świętej w Bibliotece Kapitulnej we Wrocławiu i Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich⁸. Łącznie w biblio-

⁴ MROZOWICZ 1995, s. 233–249.

⁵ O specyfice liturgii diecezji wrocławskiej vide: MATEJA 2006; SOBECZKO 2000, s. 107–128; WOLNIK 1994.

⁶ ZIĄTKOWSKI 2001, s. 262–263; MANDZIUK 1995; MALECZYŃSKA 1961; HARASIMOWICZ 1986.

⁷ Kwerenda objęła: Bibliotekę Kapitulną we Wrocławiu, Bibliotekę Uniwersytetu Wrocławskiego oraz Bibliotekę Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu.

⁸ Zidentyfikowano tu jedno kazanie, w pochodzącym spoza Śląska BOss, rkps 824/1. O tym rękopisie vide MANIKOWSKA, GACKA 2018, s. 659.

tekach śląskich znajduje się 76 łacińskojęzycznych średniowiecznych kazań oraz dziewięć protematów⁹ *de sancta Hedwigis* zawartych w 46 rękopisach¹⁰.

W przeciwieństwie do kaznodziejstwa o św. Jadwidze Śląskiej jej kult liturgiczny został w znacznym stopniu opracowany. Dzięki badaniom Stanisława Zdanowicza, Stanisława Araszczuka, Henryka Kowalewicz, Jerzego Pikulika, Jerzego Morawskiego, Ewy Bielińskiej-Galas i Rudolfa Waltera dość dobrze rozpoznana została liturgia mszy oraz śpiewy o św. Jadwidze¹¹. Rękopisy liturgiczne z terenu Śląska zostały również zinwentaryzowane i opisane¹². Prace wymienionych autorów, oparte w znacznej części na śląskim materiale źródłowym, oraz wykazy śląskich rękopisów liturgicznych stanowiły punkt wyjścia do studium formularzy mszalnych św. Jadwigi Śląskiej. Informacje z literatury przedmiotu uzupełniła przeprowadzona przez autorkę kwerenda, która objęła 77 rękopiśmiennych mszałów oraz kalendarzy liturgicznych zgromadzonych w BUWr¹³.

⁹ Protemat (*proemium, prologus, prefatio, principium, protosermo*) był wstępem kazania i stanowił jego temat pomocniczy. W podręcznikach kaznodziejstwa był definiowany w różny sposób i na próżno szukać jednolitego i jasnego określenia, czym był i jaką pełnił funkcję. Najbardziej pojemną definicję protematu zawarł w swojej instrukcji Henryk z Hesji: „Quicquid dicitur inter thema et eius divisionem vel distinctionem, prothema est”, cyt. za: CAPLAN 1933, s. 353. O protemacie szerzej vide WENZEL 2015, s. 55–59.

¹⁰ BUWr, rkps: I. F. 520, I. F. 527, I. F. 561, I. F. 597, t. 2, I. F. 604, I. F. 607, I. F. 641, I. F. 650, I. F. 651, I. F. 684, t. 4, I. F. 686, I. F. 706, I. F. 736, I. F. 738, I. F. 739, I. F. 740, II. F. 63, IV. F. 187, I. Q. 137, I. Q. 280, I. Q. 308, I. Q. 332, I. Q. 333, I. Q. 334, I. Q. 336, I. Q. 362, I. Q. 363, I. Q. 366, I. Q. 369, I. Q. 440, t. 1, I. Q. 440, t. 2, I. Q. 440, t. 4, I. Q. 446, I. Q. 452, IV. Q. 166, IV. Q. 177, I. O. 52, I. O. 75, I. O. 122b, I. O. 123, I. D. 42; BKWr, rkps: 2, 43, 159, 34n; BOss., rkps 824/1.

¹¹ ZDANOWICZ 1953; ARASZCZUK 2011; ARASZCZUK 1995a; ARASZCZUK 1995b; KOWALEWICZ 1965; KOWALEWICZ 1964; PIKULIK 2001; PIKULIK 1976; MORAWSKI 1964; BIELIŃSKA-GALAS 2004; WALTER 1997; WALTER 1996.

¹² Zestawienia śląskich rękopisów liturgicznych znaleźć można na stronach: www.ispan.pl/wroclawchecklist08.03.2011.pdf oraz manuscripta.pl/loca/wroclaw_bu_1.htm (dostęp: 05 XII 2018). Rękopisy liturgiczne z terenu Śląska zestawili również: SUSKI 2017; WOLNIK 2016; SCHENK 1963; SCHENK 1961; SCHENK 1959a; SCHENK 1959b; URBAN 1963.

¹³ BUWr, rkps: M 1116, M 1120, M 1125, M 1129, M 1131, M 1132, M 1134, M 1135, M 1136, M 1137, M 1140, M 1142, M 1147, M 1150, M 1151, M 1156, M 1157, M 1158, M 1161, M 1162 [Wrocław, kościół św. Marii Magdaleny], R 522, R 3057, R 3061, R 3064a, 7564, 7565, 8372, 8375, 8377 [Wrocław, kościół św. Elżbiety], I D 28 [Wrocław, franciszkański klasztor św. Jakuba Apostoła], I F 341, I F 361, I Q 185 [Wrocław, norbertański klasztor św. Wincentego], I F 367 [Wrocław, klasztor kanoników regularnych św. Augustyna], I F 343, I F 344, I F 348, I F 365, I F 448, I Q 241, I D 27 [Żagań, klasztor kanoników regularnych św. Augustyna], I F 372 [Lubiąż, opactwo cystersów], I F 353, I F 366, I Q 245 [Kamieniec Żąbkowicki, opactwo cysterskie], I F 345, I F 368 [Jemielnica, opactwo cystersów], I F 466 [Legnica, benedyktyński klasztor św. Maurycego], I F 342, I F 346, I F 349, I F 350, I F 351, I F 355, I F 356, I F 357, I F 369, I F 375, I F 374, I F 375, I F 442, I F 456, I Q 251 [Głogów, kolegiata NMP], I F 354, I F 358, I F 444, I F 445, I F 446, I F 464, I Q 246 [Nysa, kolegiata św. Jana], B 1711 [Paczków, kościół parafialny], śląskie rękopisy o nieustalonej bliżej proveniencji: I F 359, I F 455 [dominikański], R 520, R 526, B 1710, M 1484 [franciszkański].

Główna uroczystość ku czci św. Jadwigi Śląskiej przypadała w rocznicę jej śmierci, zwaną *dies natalis* lub *natalia*, czyli dzień narodzin dla nieba. Jadwiga zmarła 14 października 1243, na krótko przed zachodem słońca. Wieczorna pora jej śmierci, gdy liturgicznie rozpoczynano obchód dnia następnego¹⁴, oraz to, że 14 października obchodzono wspomnienie św. Kaliksta, zadecydowały o wyborze 15 października jako święta *natalis* św. Jadwigi Śląskiej¹⁵. Dzień ten wskazany został do celebracji przez papieża Klemensa IV w bulli oraz w kazaniu kanonizacyjnym¹⁶. W 1269 r. arcybiskup Janusz z Gniezna odczytał bullę kanonizacyjną na synodzie w Pajęcznie i nakazał, aby święto św. Jadwigi Śląskiej w podlegających mu diecezjach wenerować jak niedzielę, a więc święto obowiązkowe. Następnie arcybiskup polecił ministrowi prowincjalnemu franciszkanów, by jego współbracia ogłosili to święto zgodnie z nakazem papieskim i aby tego dnia głosili kazania¹⁷. Uznanie go za obowiązkowe miało ważkie konsekwencje dla skali kultu oraz oprawy liturgicznej. Do uroczystej celebracji, a tym samym do przestrzegania wynikających z niej nakazów i zakazów, zobowiązani byli przez całą dobę święteczną wszyscy wierni — świeccy i duchowni. Jednym z podstawowych nakazów był obowiązek uczestniczenia we mszy we własnym kościele parafialnym¹⁸. Uroczysta, śpiewana msza święteczna była sprawowana zgodnie z rachubą godzin kanonicznych *circa horam tertiam*, czyli około godziny 9–10¹⁹ i była centralnym

¹⁴ O początku i końcu doby kościelnej w średniowieczu vide SKIERSKA 2008, s. 37–48.

¹⁵ WALTER 1964, s. 149–150.

¹⁶ KLEMENS IV 1972, s. 175, Bulla: „Unde ne agat istud, quod eius saluti expedit, negligenter, fraternitati vestre per apostolica scripta mandamus, quatinus festum ipsius sancte Idibus Octobris, die videlicet, quo de via migravit ad patriam et de mundanis transcendit finibus ad coronam, attenta devocione celebrare curetis ac faciatis per vestras civitates et dioceses a Christi fidelibus sollempniter celebrari”. Strona 181, kazanie: „Mandavit quoque stricte idem beatissimus papa diem festivitatis eius Ydibus Octobris die videlicet, quo soluto carnis debito de mundanis transcendit finibus ad coronam, per omnes Almanie, Polonie et Bohemie dyoceses et civitates ab universis tam clericis quam laycis attenta devocione sollempniter celebrari”.

¹⁷ *Schlesisches Urkundenbuch* 1988, s. 82, nr 105: „Vestram scimus non latere devotionem, quod sanctissimus pater dominus Clemens papa III ob merita beate Hedwigis et miracula, que deus per ipsam operatur, eam cathologo sanctorum connumerans nobis et fratribus nostris mandavit, quatenus diem ipsius in crastino Kalixti pape et martiris per omnes nostras dyoceses tanquam diem dominicum celebrari faceremus fideles Christi [...] nos mandatum sedis apostolice cum reverencia recipientes supradictum diem beate Hedwigis per nostram et fratrum nostrorum dyoceses tanquam diem dominicum fecimus celebrari vestram devotionem rogantes, quatenus fratribus ordinis vestri vobis subditis scribere velitis, ut prefate Hedwigis sancte festum iuxta mandatum apostolici servant et in eorum predicationibus fidelibus Christi annuncient observandum”.

¹⁸ O obowiązku mszalnym w Polsce średniowiecznej vide SKIERSKA 2003.

¹⁹ Była to *hora tertia* — w średniowieczu kanoniczna pora odprawiania mszy w niepostne dni. Dopuszczano także możliwość odprawiania mszy przed tercją, o wschodzie słońca. Była to *missa matutinalis*, jutrznia, vide SKIERSKA 2008, s. 248.

punktem obchodów liturgicznych. W czasie mszy świątecznych, zgodnie z polskimi normami diecezjalnymi, głoszone były kazania²⁰.

Pod rokiem 1344 kronikarz wrocławski Zygmunt Różyc zamieścił enigmatyczną notatkę o ustanowieniu przez biskupa wrocławskiego święta św. Jadwigi²¹. Notatka ta w literaturze przedmiotu została przyjęta za podstawę do uznania, że to dopiero biskup Przeclaw z Pogorzeli ustanowił październikowe święto świętem nakazanym. Przeczą temu zarówno przedstawione wyżej postanowienia arcybiskupa Janusza z Gniezna, jak i zapis z pochodzącego z lat 1330–1335 wrocławskiego mszału z kościoła św. Marii Magdaleny. W tekście następującym po kalendarzu zanotowano: „Hec sunt festa que populus simul cum Ecclesia celebrat [...] Hedwigis [...]”²². Oznaczenie w sposób opisowy święta nakazanego w mszale zgodne było ze średniowieczną praktyką²³. Informację z kroniki Różyca odnieść zatem należy do podniesienia stopnia rytu liturgicznego. Wspomniany mszał BUWr M 1151 odnotowywał święto św. Jadwigi Śląskiej jako *simplex IX lectiones*²⁴. W późniejszych źródłach święto posiadało najwyższy w diecezji wrocławskiej ryt *duplex*²⁵ bądź *triplex*²⁶. Niespójność nomenklatury wynikała z tego, że mimo iż od końca XIV w. w diecezji wrocławskiej zaczęto stosować pięć stopni rytu liturgicznego (*triplex*, *duplex*, *IX lectiones*, *III lectiones*, *commemoratio*), to jednocześnie w kalendarzach śląskich wciąż żywa była starsza tradycja, zgodnie z którą najwyższy był ryt *duplex*.

²⁰ Spis uchwał obligujących kler do głoszenia kazań oraz wiernych do stosownego zachowania w czasie mszy i kazania vide SKIERSKA 2003, s. 178–179, 199–201.

²¹ SAWICKI 1963, s. 98: „De festo sanctae Hedwigis. Eodem anno feria quarta post Ascensionem Domini in synodo diocesana episcopus Wratislaviensis statuit festum sancte Hedwigis”.

²² BUWr, rkps M 1151, f. 7rb.

²³ SKIERSKA 2008, s. 25–28. Terminy *festa fori et festa chori* pojawiły się w polskim materiale źródłowym dopiero w 1586 r., termin *festum de precepto* pierwszy raz użyty zaś został w 1642 r. Czerwonym inkaustem, stosowanym dla oznaczenia świąt nakazanych, wpisano święto św. Jadwigi w czternastowiecznych kalendarzach BUWr, rkps: I F 354, I Q 246 [Nysa, kolegiata św. Jana], I F 356, I F 375 [Głogów, kolegiata NMP], I F 367 [Wrocław, CRSA], I Q 256 [Wrocław, OSC], M 1137 [Wrocław, kościół św. Marii Magdaleny]. Oznaczenie czerwonym inkaustem występuje we wszystkich czternastowiecznych kalendarzach zgromadzonych w BUWr.

²⁴ BUWr M 1151, f. 7ra.

²⁵ W XIV w. był to najwyższy stopień rytu liturgicznego w diecezji wrocławskiej, vide SOBECZKO 1993, s. 69. Pozostawał on w użyciu również w XV w. Tak oznaczony został obchód święta *natalis* św. Jadwigi w kalendarzach BUWr, rkps: B 1711 [Paczków, a następnie kościół bernardyński we Wrocławiu], M 1116, M 1129, M 1132, M 1134, M 1137, M 1143, M 1158, I F 359 (?) [Wrocław, kościół św. Marii Magdaleny], I F 349, I F 350, I F 356, I Q 251 [Głogów, kolegiata NMP], I D 27 [Żagań, klasztor kanoników regularnych św. Augustyna].

²⁶ Ryt *triplex* święta św. Jadwigi występuje w kalendarzach BUWr, rkps: 7565, 8377 [Wrocław, kościół św. Elżbiety], M 1136, M 1140 [Wrocław, kościół św. Marii Magdaleny], I F 346, I F 369, I F 442, I F 456 [Głogów, kolegiata NMP], I F 354, I F 444, I F 445, I F 446, I Q 246 [Nysa, kolegiata św. Jana], I Q 241 [Żagań, klasztor kanoników regularnych św. Augustyna]. O rycie potrójnym w diecezji wrocławskiej vide: SOBECZKO 1993, s. 70–73; SCHENK 1959b, s. 37–39.

Niezależnie od nazewnictwa święto październikowe św. Jadwigi posiadało w omawianych kalendarzach rangę przydawaną świętom najważniejszym. Wyższy stopień rytu przekładał się na większą liczbę śpiewów w oficjum brewiarzowym i mszalnym oraz bardziej uroczystą formę liturgii. Charakterystyczny dla diecezji wrocławskiej ryt *triplex* najprawdopodobniej oznaczał, że w czasie mszy powtarzano trzy razy antyfonę w introicie, przed i po doksologii²⁷. Część śpiewów mszalnych wykonywano zaś zgodnie z przeznaczonymi dla świąt tego rytu melodiami, podkreślającymi wyjątkowy, uroczysty obchód²⁸.

Za wyjątkiem kanoników regularnych św. Augustyna zakony śląskie posiadały liturgię niezależną od rytu diecezji wrocławskiej. Niezależność ta objawiała się w odrębności stopni rytu liturgicznego, formy liturgii oraz tekstów wykorzystywanych w czasie mszy. W zakonie dominikańskim najwyższy stopień rytu święta św. Jadwigi, czyli *totum duplex*²⁹, dodatkowo oznaczał, że odśpiewanie Ewangelii poprzedzała procesja z krzyżem, kadzielnicą, poduszką pod Ewangeliarz oraz samym Ewangeliarzem. Po ofertorium zaś okadzano ołtarz, kapłana, członków asysty wyższej oraz chór³⁰. Podobne wzbogacenie formy obchodu liturgicznego oraz zwiększenie liczby śpiewów w czasie mszy wiązało się z obchodem święta u franciszkanów³¹, premonstratensów³², augustianów³³ i bożogrobców³⁴. Cysterska celebracja święta św. Jadwigi w najwyższym stopniu rytu, czyli *duodecim lectionum, duae missae*, wiązała się natomiast z odprawieniem tego dnia dwóch mszy ku jej czci³⁵.

Obchód święta *natalis* św. Jadwigi Śląskiej został przedłużony w diecezji wrocławskiej wraz z wprowadzeniem oktawy. Zanim do tego doszło 22 października przeznaczony był w tej diecezji na obchód translacji św. Sewera. Fakt ten potwierdza większość czternastowiecznych kalendarzy, choć w rkps BUWr M 1140, I Q 246 pojawia się już informacja o celebracji tego dnia oktawy św. Jadwigi w rycie *novem lectionum*. Pamiętać należy, że kalendarze charakteryzowały się konserwatyzmem i często odtwarzały

²⁷ SOBECZKO 1993, s. 71.

²⁸ Melodię do śpiewu *Kyrie in triplici festo* znaleźć można w mszale z biblioteki klasztoru kanoników regularnych w Żaganiu, BUWr, rkps I. Q. 188, f. 166r.

²⁹ BUWr, rkps: I F 455, M 1135. Zakon Kaznodziejów stosował wówczas sześć stopni rytu liturgicznego: *memoria, III lectiones, simplex, semiduplex, duplex* i *totum duplex*, vide BONNIWELL 1945, s. 29.

³⁰ BONNIWELL 1945, s. 28–35.

³¹ Kalendarz w BUWr, rkps M 1484 wskazywał stopień rytu *duplex maius* przy święcie św. Jadwigi. O święcie *natalis* św. Jadwigi jako jednym z najważniejszych świąt w kalendarzu bernardynów (*duplex maius*) vide SZULC 2004, s. 138–139.

³² BUWr, rkps I Q 185. W kalendarzu święto św. Jadwigi posiadało stopień *duplex maius* oraz oktawę *IX lect*. Późniejszą ręką wpisano przy święcie *natalis*: *triplex*.

³³ Gradacja rytu w kalendarzach kanoników regularnych św. Augustyna była spójna ze stopniami diecezjalnymi.

³⁴ WOLNIK 1999, s. 159. Święto św. Jadwigi posiadało u bożogrobców rangę *duplex*.

³⁵ BUWr, rkps I Q 245.

rzeczywistość liturgiczną z opóźnieniem³⁶. Ustanowienie oktawy święta św. Jadwigi nastąpiło zatem jeszcze w XIV w., co doprowadziło do stopniowego wyparcia translacji św. Sewera³⁷. Obchód oktawy objawiał się przede wszystkim w modlitwie brewiarzowej, choć jeśli w oktawie przypadała niedziela, to podobnie jak i w dniu ósmym odprawiano sumę, w czasie której również głoszone kazanie³⁸.

Drugim świętem ku czci św. Jadwigi Śląskiej było *translatio*, tj. obchód przeniesienia relikwii św. Jadwigi przypadający 25 sierpnia³⁹. Początkowo celebrowana translacja występowała w diecezji wrocławskiej jako wspomnienie dołączane do obchodzonego tego dnia święta translacji św. Wojciecha⁴⁰. Koincydencja tych świąt wymusiła zmiany w kalendarzu liturgicznym, w wyniku których w przeciągu XIV w. obchód translacji św. Wojciecha przeniesiono na dzień kolejny⁴¹. Stopniowo święto translacji św. Jadwigi Śląskiej zyskiwało na znaczeniu w diecezji wrocławskiej, co znalazło odbicie w zmianie stopnia rytu liturgicznego. Komemoracja, a następnie ryt *trium lectionum*⁴² i *novem lectionum*⁴³ podniesione zostały w XV w. do stopnia *duplex*⁴⁴, podczas gdy przeniesiony na dzień kolejny obchód translacji św. Wojciecha

³⁶ Zjawisko to na przykładzie świąt św. Jerzego i św. Wojciecha przedstawił WĄSOWICZ 1995, s. 379–380.

³⁷ Święto translacji św. Sewera zostało przeniesione na 23 października i obchodzono je w rycie *III lect.*, co notują kalendarze BUWr, rkps: I F 349, I F 350, I F 446, I F 456, I Q 251, I D 27, M 1136, M 1162, Miss. 7565, Miss. 8377. W niektórych kalendarzach święto to nadal notowano 22 października, ale jako komemorację, vide BUWr, rkps: I F 346, I F 354, I F 445, I Q 241, M 1132, M 1135.

³⁸ SOBECZKO 1993, s. 73–74, 149.

³⁹ W źródłach występują różne daty translacji św. Jadwigi Śląskiej, co wynikało z faktu kilkukrotnego przeniesienia jej relikwii w latach 1267–1269. 17 sierpnia 1267 dokonano ekshumacji, a 25 sierpnia tego roku podniesienia relikwii na ołtarz w kaplicy św. Piotra w Trzebnicy. W następnym roku, 25 sierpnia, odbyła się uroczysta translacja relikwii do kaplicy św. Jana. 25 sierpnia 1269 dokonano ostatecznej translacji do nowo wybudowanej kaplicy św. Jadwigi, vide SUCHOŃ 1980, s. 101–104.

⁴⁰ Święta translacji św. Jadwigi nie uwzględniały kalendarze BUWr, rkps: I F 365, I F 367, I F 375, R 3064a, Miss. 8375.

⁴¹ Święto translacji św. Wojciecha 26 sierpnia wskazują kalendarze BUWr, rkps: I F 346, I F 349, I F 350, I F 354, I F 356, I F 367, I F 369, I F 442, I F 444, I F 445, I F 446, I F 456, I F 466, I Q 241, I Q 251, I D 27, M 1116, M 1132, M 1135, M 1136, M 1140, M 1143, M 1147, M 1162, R 522, R 526, R 3061, Miss. 7565, Miss. 8377. Święto translacji św. Wojciecha 25 sierpnia zawierają natomiast kalendarze BUWr, rkps: I F 358, I F 365, I F 367, I F 375, I Q 246, M 1129, M 1134, M 1137, M 1142, M 1151, M 1156, M 1158, Miss. 8375. Święto translacji św. Wojciecha nie jest wymieniane w kalendarzach BUWr, rkps: I F 342, I F 351, I F 359, I F 448, I F 455, I F 464, I Q 245, I D 28, M 1116, M 1120, M 1125, M 1131, M 1157, M 1484, B 1711, R 520. 7564, 8372.

⁴² Taki stopień rytu wpisano w czternastowiecznym kalendarzu BUWr, rkps I F 354 Nysa, kolegiata św. Jana.

⁴³ BUWr, rkps: I F 369, I F 445.

⁴⁴ ARASZCZUK 1995a, s. 74. Stopień *duplex* obchodu święta translacji św. Jadwigi wpisano do czternastowiecznych kalendarzy diecezjalnych BUWr, rkps: I Q 246 (Nysa, kolegiata św. Jana), M 1137 (Wrocław, kościół św. Marii Magdaleny). W BUWr, rkps 7565 świętu translacji św. Jadwigi, podobnie jak świętu *natalis*, przypisano ryt *triplex*.

zachował stopień *trium lectionum*. Translacja św. Jadwigi obchodzona w wysokim stopniu rytu liturgicznego pozostała jednak świętem nieobowiązkowym, oznaczanym w kalendarzach czarnym inkaustem⁴⁵.

Święta Jadwiga Śląska szczególnie kultem otoczona była w swoim sanktuarium w Trzebnicy. Poza głównymi uroczystościami *natalis* i *translatio* trzebnickie cysterki obchodziły również rocznicę kanonizacji 26 marca. Liturgię tego dnia celebrowano tak, jak w święto translacji św. Jadwigi. 18 sierpnia odprawiana była msza o św. Jadwidze, być może stanowiąca wspomnienie ekshumacji jej relikwii dokonanej 17 sierpnia 1267. Ponadto w konwencie wenerowano św. Jadwigę Śląską 13 listopada, czyli w trzydziestym dniu od śmierci księżnej. Rocznicą ta celebrowana była w konwencie jak święto *natalis*, czyli zgodnie z najwyższym cysterskim stopniem rytu *duodecim lectionum due misse*, odpowiadającym diecezjalnemu stopniowi *triplex*⁴⁶.

Odrębność tradycji liturgicznych śląskich zakonów w kontekście świąt św. Jadwigi Śląskiej uwidoczniła się zatem nie tylko w gradacji rytu, lecz również w stopniu intensywności kultu, którym była otaczana w poszczególnych wspólnotach. Liczba osobnych okazji poświęconych weneracji świętej wyraźnie wskazuje, że szerzeniem jej kultu szczególnie zainteresowani byli cystersi, kanonicy regularni św. Augustyna oraz joannici. Wyjątkowa aktywność cystersów na polu promocji kultu lokalnej świętej wynikała z wpływu, jaki wywarła ona na rozwój śląskich wspólnot cysterskich⁴⁷ oraz faktu, że ostatnie lata swojego życia spędziła w klasztorze trzebnickim. Trzebnica stała się ostatecznie miejscem pochówku księżnej oraz ośrodkiem pielgrzymkowym. Niebagatelny był zapewne również wpływ trzebnickiej ksieni Gertrudy, córki św. Jadwigi Śląskiej. Wszystkie te elementy legły u podstaw nie tylko aktywnie rozwijanej produkcji piśmienniczej na temat św. Jadwigi, lecz także wyjątkowo bogatej celebracji pamięci o niej w ramach zakonu cysterskiego na Śląsku.

Podobne motywy, tj. historia i pamięć założycielska klasztoru kanoników regularnych św. Augustyna w Żaganiu, stały się impulsem do intensywnego rozwoju kultu św. Jadwigi przez tę właśnie wspólnotę⁴⁸. Pamięć o fundacji objawiała się w tytułowaniu jej fundatorką klasztoru, czego przykłady odnaleźć można w rękopisach żagańskich. Rubryka kazania autorstwa Bernarda Fabri wprost zawierała informację, że przeznaczone było ono „in die sancte Hedwigis ducisse nostre fundatrix(!)”⁴⁹.

⁴⁵ W nielicznych piętnastowiecznych kalendarzach święto translacji św. Jadwigi wpisano czerwonym inkaustem, BUWr, rkps: M 1116, M 1129, M 1132, R 3061. W większości kalendarzy święto to wpisywano kolorem czarnym. Brak jest innych informacji źródłowych poświadczających status święta translacji jako nakazanego w diecezji wrocławskiej.

⁴⁶ WOLNIK 2004, s. 203–204.

⁴⁷ O początkach cystersów na Śląsku i fundacjach Henryka Brodatego vide: KUTZNER 1995, s. 139–140; MENZEL 1986, s. 104–112.

⁴⁸ POBÓG-LENARTOWICZ 1999, s. 49–52.

⁴⁹ BUWr, rkps I. Q. 440, t. 2, f. 333r. Podobna rubryka znajduje się w rkps I O 60, f. 167r, gdzie zamieszczone zostało oficjum brewiarzowe: „Sancte Hedwigis nobilis ducisse nostre fundatrixis...”.

Dodatkowym impulsem do rozwijania kultu świętej było posługiwanie się kalendarzem i rytem diecezji wrocławskiej. Obchody świąt ku czci świętej w tej wspólnotcie odpowiadały uroczystym obchodom diecezjalnym, co wiązało się z weneracją święta *natalis*, jego oktawy oraz święta translacji. Okazje te generowały potrzebę przygotowania materiałów niezbędnych w duszpasterstwie, co przyczyniło się do rozpowszechnienia twórczości o św. Jadwidze w ramach tego zgromadzenia. Z biblioteki klasztoru kanoników regularnych św. Augustyna w Żaganiu pochodzi najwięcej rękopisów zawierających teksty o św. Jadwidze Śląskiej. Do 29 zachowanych rękopisów wpisanych zostało 39 kazań, dwa protematy oraz trzynaście poświęconych jej żywotów⁵⁰.

Przyjęcie diecezjalnej tradycji liturgicznej oraz rytu mszy przez śląskich joannitów⁵¹ zdecydowało również o powstaniu ich stosunkowo bogatego zbioru tekstów poświęconych świętej⁵². W należących do nich rękopisach zachowało się jedno z dwóch znanych, osobnych kazań przeznaczonych na obchód jej translacji⁵³. Kazanie to świadczy, że joannici zgodnie z rytem diecezji wrocławskiej obchodzili sierpniowe święto translacji i głosili w tym czasie kazania. Niewielka liczba zachowanych kazań przygotowanych konkretnie na obchód *translatio* świadczy o tym, że przy okazji tego święta wykorzystywano kazania przeznaczone na święto *natalis*. Nauczanie kaznodziejskie w ramach obu obchodów nie różniło się zatem i do wiernych cyklicznie docierały podobnej treści, budujące podstawy wizerunku śląskiej świętej.

Scentralizowana i ujednolicona liturgia zakonów mendykanckich zazwyczaj nie sprzyjała bujnemu rozwojowi kultów lokalnych patronów i mnożeniu świąt ku ich czci⁵⁴. Źródła rękopiśmienne wskazują jednak, że na Śląsku mendykanci celebrowali nie tylko wysokiej rangi święto *natalis* św. Jadwigi, lecz również sierpniowe święto jej translacji⁵⁵. Co więcej w jednym z franciszkańskich kalendarzy liturgicznych święto translacji wpisano czerwonym inkaustem, oznaczającym wysoki stopień rytu liturgicznego⁵⁶. Bez wątplenia zgodnie z poleceniem arcybiskupa Janusza z Gniezna franciszkanie przygotowywali na potrzeby obu świąt niezbędne teksty kaznodziejskie, choć w bibliotekach śląskich zachowały się jedynie dwa franciszkańskie kazania *de sancta Hedwigis*⁵⁷. Ta niewielka spuścizna jest raczej wynikiem stanu zachowania

⁵⁰ BUWr, rkps: I F 328a, I F 561, I F 597, t. 2, I F 604, I F 605, I F 641, I F 650, I F 740, I Q 137, I Q 286, I Q 308, I Q 332, I Q 333, I Q 334, I Q 335, I Q 336, I Q 337, I Q 341, I Q 362, I Q 366, I Q 369, I Q 440, t. 1, I Q 440, t. 2, I Q 440, t. 4, I Q 446, IV Q 166, IV Q 168, IV Q 175, I O 122b.

⁵¹ HEŚ 2007, s. 306–307.

⁵² W pięciu rękopisach (BUWr, rkps: I F 507, I F 541, I F 684, t. 4, I F 706, IV F 187) znaleźć można sześć kazań i trzy redakcje żywotu św. Jadwigi Śląskiej.

⁵³ BUWr, rkps I F 706, f. 336ra–vb. Drugie kazanie na święto translacji pochodzi z kolegiaty św. Jakuba w Nysie, BKWr, rkps 34n, f. 288r–v.

⁵⁴ Przykłady ograniczeń kultu lokalnych świętych przez zakony mendykanckie podaje KUBIENIEC 2018, s. 580–585.

⁵⁵ Noty w kalendarzach liturgicznych, BUWr, rkps: M 1484, B 1710, R 520.

⁵⁶ BUWr, rkps M 1484.

⁵⁷ BUWr, rkps: I Q 280, f. 223vb–227vb; I D 42, f. 206r–217v.

śląskich bibliotek franciszkańskich aniżeli nikłej działalności kaznodziejskiej zakonu na tym terenie. Lepiej zachowana biblioteka dominikanów z klasztoru św. Wojciecha we Wrocławiu zawiera dwanaście rękopisów z tekstami o św. Jadwidze, w tym dziewięcioma kazaniem jej poświęconymi⁵⁸. Zbiór ten daje lepsze wyobrażenie o skali kaznodziejstwa o św. Jadwidze, prowadzonego przez wspólnotę mendykancką.

Centralnym punktem liturgicznego obchodu opisanych powyżej świąt była uroczysta suma, w czasie której wierni mogli wysłuchać kazania. Struktura mszy świętej celebrowanej w dniu św. Jadwigi nie odbiegała zasadniczo od tej realizowanej w ciągu całego roku liturgicznego. Na formularz mszalny w okresie średniowiecza składały się utwory, których zróżnicowany charakter i formę najlepiej pokazują czasowniki, których używano w odniesieniu do mszy świętej, tj.: *celebrare, facere, agere, dicere, legere, cantare, spectare, audire*⁵⁹. Formularz uwzględniał zatem modlitwy odmawiane przez celebransa, czytania biblijne oraz śpiewy. Część owych tekstów była stała, pozostałe zaś, nie zaburzając ogólnej struktury mszy, dobierane były zgodnie z okazją danej celebracji. Rozważając kształt formularzy mszalnych świąt św. Jadwigi Śląskiej, w centrum uwagi znaleźć się muszą utwory zmienne, tj. introit, kolekta, lekcja, graduał, werset allelujatyczny, sekwencja, czytanie z Ewangelii, ofertorium, sekreta, komunie i komplenda. W nich szukać należy treści ideowych wiązanych z postacią świętej oraz możliwych konotacji z innymi materiałami źródłowymi na jej temat.

Gotowym źródłem materiałów do tworzenia formularzy mszy upamiętniających świętych były *Commune Sanctorum*, zawierające teksty o uniwersalnych klasach świętych⁶⁰. Możliwości zapożyczeń dostarczały również formularze ku czci świętych o podobnym profilu, reprezentujących podobny model świętości⁶¹. W taki oto sposób formularz św. Benedykta *Os iusti* stał się wspólnym formularzem mszalnym dla opatów, a formularz św.św. Korneliusza i Cypriana — dla męczenników biskupów⁶². Choć ciągły wzrost liczby świętych tworzył szeroką bazę materiałów dla zapożyczeń, to jednocześnie uniemożliwiał konstruowanie pełnych, oryginalnych i osobnych formularzy mszalnych dla poszczególnych postaci. W przypadku krajów niemieckich ocenia się, że w okresie od X do XIV w. liczba świąt ku czci świętych wzrosła o ok. 25 %⁶³. Z podobną dynamiką mamy zapewne do czynienia na sąsiednich terytoriach śląskich. Z tego względu w XIV i XV w. wielu świętych nie posiadało własnego formularza mszalnego. Zamiast niego w odpowiednich miejscach ksiąg liturgicznych zamieszczano notatki i odsyłacze do komunau bądź uprzednio

⁵⁸ BUWr, rkps: I F 520, I F 527, I F 607, I F 686, I F 739, I Q 451, I Q 452, IV Q 154, IV Q 167, IV Q 173, I O 52, I O 118.

⁵⁹ SHEERIN 1996, s. 165.

⁶⁰ STEFAŃSKI 1969, s. 333–342; HUGHES 1995, s. 154–156, 237–238.

⁶¹ NADOLSKI 1991, s. 169–170.

⁶² SCHENK 1959b, s. 52.

⁶³ HAUCK 1954, s. 372.

wpisanych formularzy⁶⁴. Stąd też ilość oryginalnej twórczości w ramach formularza potraktować można jako miernik rangi nadawanej postaci świętej przez promotorów kultu oraz społeczność lokalną.

Opisany proces tworzenia formularzy mszalnych na bazie zapożyczanych i oryginalnych utworów dotyczy również św. Jadwigi Śląskiej. Proces ten stanowi świadectwo kolejnych faz rozwoju kultu i twórczości skupionej na jej postaci. W rezultacie na kompozycję formularzy mszalnych mszy ku czci św. Jadwigi składały się teksty zaczerpnięte z komunału, utwory poświęcone wcześniej innym świętym kobietom oraz nowe, oryginalne teksty dedykowane księżnej śląskiej. Proces zapożyczenia, twórczego przekształcania i tworzenia oryginalnych tekstów liturgicznych o św. Jadwidze Śląskiej rozpoczął się na dobre wraz z jej kanonizacją. W dotychczasowej literaturze nie stwierdzono bowiem funkcjonowania przedkanonizacyjnego kultu liturgicznego księżnej⁶⁵.

Pierwszą mszę ku czci św. Jadwigi Śląskiej odprawił papież Klemens IV przy okazji jej kanonizacji. Na jej użytek papież posłużył się formularzem komunału *de una electa*⁶⁶. Lekcję zaczerpnięto z Księgi Przysłów, a dotyczyła ona dzieł niewiasty (Prov. 31,10–31). Końcowy fragment lekcji posłużył Klemensowi IV jako *verbum thematis* kazania kanonizacyjnego: „Date ei de fructu manuum suarum, et laudent eam in portis opera eius” (Prov. 31,31). We wstępie papież, nawiązując do źródła wyboru tego właśnie czytania mszalnego, tj. komunału, stwierdził, że choć słowa tematu są powszechnie przyjęte dla każdej cnotliwej duszy, to ze względu na okazję celebracji szczególnie odnieść je można do św. Jadwigi⁶⁷. Ta sama podstawa, czyli komunał *de una electa*, służyła zapewne za formularz mszalny na Śląsku, poczynając od pierwszego obchodu święta *natalis* 15 października 1267⁶⁸. W późniejszych źródłach liturgicznych nadal wyraźny był związek formularza mszalnego św. Jadwigi z komunałem. Mszały nieprzytaczające całości formularza mszy ku czci św. Jadwigi Śląskiej zawierały noty odsyłające do komunału. W piętnastowiecznych mszałach z klasztoru kanoników regularnych św. Augustyna w Żaganiu wskazywano, że reszty formularza św. Jadwigi należy szukać w komunale *de una virgine* i *de viduis*⁶⁹. Podobną wskazówkę zawierał pochodzący z XIV w. cysterski mszał z opactwa w Kamieńcu Żąbkowickim⁷⁰.

⁶⁴ MANDZIUK 1981, s. 42.

⁶⁵ ZDANOWICZ 1953, s. 102.

⁶⁶ WOLNIK 2002, s. 428; ARASZCZUK 1995b, s. 101; GOTTSCHALK 1957, s. 15–35.

⁶⁷ KLEMENS IV 1972, s. 177: „Nam etsi verba hec intelligencia universalis accepta quamlibet animam sacram virtutum constancia premitam insinuent debitis laudibus honorandam, eadem tamen hodie sollempnitati specialius attributa illustrissimam Cristi famulam et sponsam Hedwigim...”. Edycja całości kazania ibidem, s. 177–181. Ponadto edycja kazania w języku łacińskim i niemieckim w: GOTTSCHALK 1957, s. 17–30. Tłumaczenie niemieckie: METZGER 1927, s. 232–241.

⁶⁸ ZDANOWICZ 1953, s. 102. Gottschalk zakładał użycie komunału o wdowie w początkowej fazie rozwoju kultu św. Jadwigi, vide GOTTSCHALK, MASCHKE 1950, s. 28.

⁶⁹ Mszał BUWr, rkps: I F 343, f. 239rb, I Q 188, f. 254r.

⁷⁰ Mszał BUWr, rkps I F 353, f. 163rb.

Zbliżone do siebie formularze mszy z komunalów *de una electa*, *de virginibus* czy *de viduis* były źródłem zapożyczeń dla formularzy mszy licznych świętych kobiet. Stąd też nierzadko w formularzu św. Jadwigi pojawiały się odsyłacze do formularzy św. Elżbiety Węgierskiej, Marii Magdaleny i Łucji⁷¹. W cysterskim mszale z ok. 1310 r. na marginesie formularza mszalnego św. Elżbiety Węgierskiej znaleźć można z kolei odsyłacz do formularza św. Jadwigi: „In festo Elisabeth omnia sicut in die s. Hetwigis exceptis collecta”⁷². Zapisy te świadczą o wymienności tekstowej w ramach obchodu świąt kobiecych oraz o funkcjonowaniu wspólnej dla nich tradycji i praktyki liturgicznej. Rezultatem owej wymienności tekstowej było zapożyczenie do formularza mszalnego św. Jadwigi introitu *Gaudeamus omnes*, lekcji *Mulierem fortem*, graduałów *Adiuuabit eam* i *Specie tua*, wersetów allelujacyjnych: *Specie tua*, *Fluminis impetus*, *Propter veritatem*, *Veni electa*, czytania *Simile est regnum*, ofertoriów *Filiae regum* i *Diffusa est gratia* oraz komunii *Diffusa est gratia* i *Feci iudicium*. Oryginalnymi tekstami dedykowanymi św. Jadwidze Śląskiej były zaś kolekty: *Deus gratiae dator*, *Da nobis quaesumus omnipotens Deus*, *Concede quaesumus omnipotens Deus*, wersetu allelujacyjnego: *O felix Hedwigis*, *In Sarepta abiit*, *O mater gratiosa*, sekwencje: *Consurgens iubilans*, *Fulget dies, in qua quies*, *Laetentur Ecclesia*, *Collaudantes Christum Deum*, sekrety *Vultu Domine placido* i *Domine Deus rex aeterne*, oraz kompendy *Sumpta quaesumus omnipotens Deus* i *Omnipotens sempiterne Deus*⁷³.

Za najstarszą oryginalną kompozycję formularza mszalnego ku czci patronki Śląska uchodzi modlitwa *Deus gratiae dator*. Kolekta ta najprawdopodobniej skomponowana została na okazję kanonizacji św. Jadwigi⁷⁴. Nieznacznie później powstały werset allelujacyjny *O felix Hedwigis*⁷⁵, sekwencja *Consurge iubilans*⁷⁶, sekreta *Vultu Domine placido*⁷⁷ oraz kompenda *Sumpta quaesumus omnipotens Deus*⁷⁸. Wczesną

⁷¹ Mszały BUWr, rkps: I F 345, I F 366, I F 373.

⁷² Mszał BUWr, rkps I F 366, f. 151v. Na związek formularzy mszalnych obu świętych zwracali uwagę: MANDZIUK 1981, s. 39; GOTTSCHALK, MASCHKE 1950, s. 28–29.

⁷³ Większość tekstów mszalnych znaleźć można w edycji Araszczyka, choć zaznaczyć należy, że nie jest ona pozbawiona błędów, vide ARASZCZUK 1995a, s. 153–158.

⁷⁴ ARASZCZUK 1995a, s. 79–80. Najwcześniejszy przekaz tej modlitwy pochodzi z mszału z pocz. XIV w., należącego do klasztoru cystersów w Lubiążu, BKWr, rkps 141, f. 129r.

⁷⁵ WALTER 1996, s. 198; WALTER 1997, s. 74–75. Edycja tekstu vide PIKULIK 1995, s. 1999. Najstarsze przekazy pochodzą z graduału cysterskiego BUWr, rkps I F 417, f. 129v oraz antyfonarza norbertańskiego BUWr, rkps I F 385, f. 193r–v.

⁷⁶ BIELIŃSKA-GALAS 2004, s. 230–231. Najstarszy zachowany przekaz sekwencji znaleźć można w henrykowskim graduale z przełomu XIII i XIV w., BUWr, rkps I F 417, f. 165v–166r. Zestawienie ponad 200 rękopisów zawierających sekwencję vide KOWALEWICZ 1964, s. 21–25. Edycję podają również: DREVES, BLUME 1901, s. 178–179; GOTTSCHALK, MASCHKE 1950, s. 35–36; PIKULIK 1976, s. 116–117; ARASZCZUK 1995b, s. 102; WALTER 1997, s. 88–89.

⁷⁷ Pierwszy znany przekaz pochodzi z mszału z początku XIV w. należącego do klasztoru cystersów w Lubiążu, BKWr, rkps 141, f. 129r. Edycja: ARASZCZUK 1995a, s. 157.

⁷⁸ BKWr, rkps 141, f. 129r. NADOLSKI 2006, s. 953; ARASZCZUK 2011, s. 347.

metrykę, sięgającą początku XIV w., posiadała również kolekta *Da nobis quaesumus omnipotens Deus*, skomponowana na potrzeby święta translacji św. Jadwigi Śląskiej⁷⁹. Omawiane utwory powstały w środowisku śląskich cystersów, jednakże dokładna atrybucja jest niemożliwa⁸⁰. Ogromna popularność sekwencji *Consurgens iubilans* zadecydowała o słabszej recepcji innych cysterskich sekwencji dedykowanych św. Jadwidze Śląskiej, tj. *Fulget dies, in qua quies*⁸¹ oraz *Laetentur Ecclesia*⁸², znanych z rękopisów z drugiej połowy XIV w.⁸³ Podobnie było w przypadku sekwencji *Collaudantes Christum Deum*⁸⁴, zachowanej jedynie w mszale kanoników regularnych św. Augustyna z Żagania. Zasadniczą kwestią poruszaną we wszystkich wymienionych wyżej utworach liturgicznych były duchowe przymioty świętej oraz praktykowane przez nią formy doskonalenia duchowego, które dla wiernych stanowić miały wzór. Teksty modlitw zawierały prośby o wstawienictwo św. Jadwigi przed Bogiem i wyrażały w sposób najpełniejszy jej funkcję, jako pośredniczki i patronki.

Wśród przedtrydenckich mszałów na próżno szukać można standardu, nawet w obrębie jednej diecezji. Nie inaczej było w przypadku mszałów diecezji wrocławskiej i formularzy mszy ku czci św. Jadwigi. Mimo że brak jest owego standardu tekstowego, wyróżnić można jednak swoistą tradycję diecezjalną reprezentowaną przez większość śląskich formularzy. W ramy tego najbardziej popularnego formularza święta *natalis* wchodziły kolejno teksty: *Gaudeamus omnes, Deus gratiae dator, Mulierem fortem, Adiuvabit eam, O felix Hedwigis, Consurgens iubilans, Simile est regnum, Diffusa est gratia, Vultu Domine placido, Diffusa est gratia* oraz *Sumpta quaesumus omnipotens Deus*⁸⁵. Osobne tradycje funkcjonowały w ramach poszczególnych wspólnot zakonnych. Norbertanie posługiwali się charakterystycznym dla ich formularza mszy św. Jadwigi graduałem *Audi filia*, podwójnym werselem allelujatycznym *Specie tua* i *O felix Hedwigis* oraz ofertorium *Filie regum*⁸⁶. Podobne zróżnicowanie występowało w formularzach mszalnych cystersów, stosujących graduał *Specie tua*, podwójny werselem allelujatyczny *Propter veritatem, Veni electa* oraz komunię *Feci iudicium*⁸⁷. Ten sam graduał *Specie tua* oraz komunie *Feci iudicium* występuje w niektórych mszałach żagańskich⁸⁸.

⁷⁹ ARASZCZUK 1995a, s. 88, 91.

⁸⁰ KOWALEWICZ 1965, s. 169; MORAWSKI 1964, s. 72, 82.

⁸¹ KOWALEWICZ 1965, s. 225–226; WIT 1989, col. 757; PIKULIK 1976, s. 117–118.

⁸² WALTER 1996, s. 198. Edycja: GOTTSCHALK, MASCHEK 1950, s. 45–46; WALTER 1997, s. 89–90.

⁸³ MACIEJEWSKI 1994, s. 508.

⁸⁴ BUWr, rkps I Q 193, f. 140v–141v. Edycja: KOWALEWICZ 1964, s. 42–43.

⁸⁵ Formularz ten występuje w BUWr, rkps: I F 342, I F 346, I F 348, I F 349, I F 356, I F 368, M 1116, M 1147, R 520, R 3057, Miss. 7564.

⁸⁶ BUWr, rkps: I F 341, I F 361.

⁸⁷ BUWr, rkps: I F 353, I F 366.

⁸⁸ BUWr, rkps: I F 343, I F 344, I F 345.

Formularz mszalny święta *translatio* (25 sierpnia) pierwotnie był identyczny z formularzem *dies natalis* (15 października)⁸⁹. Stopniowo wprowadzono do niego oryginalne teksty kolekty *Da nobis quaesumus omnipotens Deus*, sekrety *Domine Deus rex eterne* i kompendy *Omnipotens sempiternus Deus*. Pozostałe utwory były spójne z tymi występującymi w formularzu święta *natalis*. W większości mszałów wrocławskich zawierających osobny formularz mszalny święta translacji św. Jadwigi Śląskiej znaleźć można odsyłacze do jej święta *natalis*⁹⁰. Tam, gdzie brak odsyłacza, *explicite* domyślać się należy, że i tak brakujące elementy formularza czerpano z głównego święta październikowego św. Jadwigi.

Wyraźna zależność między formularzami mszalnymi obu głównych celebracji ku czci św. Jadwigi dostrzegalna jest nie tylko w składzie modlitw i śpiewów, lecz również czytań mszalnych. Na czytania te składały się dwa teksty zaczerpnięte ze Starego i Nowego Testamentu. Lekcję stanowił fragment z Księgi Przysłów o dziełnej niewieście (31,10–31), występujący w komunale o wdowie i wykorzystywany powszechnie w odniesieniu do święt kobiecych⁹¹. Jako pierwsze czytanie został on użyty już w czasie mszy kanonizacyjnej św. Jadwigi. Czytaniem ewangelicznym był natomiast *passus* z Ewangelii według św. Mateusza, gdzie Jezus przedstawił trzy parabole: o skarbie, perle i sieciach (13,44–52). Ten fragment Ewangelii, podobnie jak lekcja, czytany był przy okazji szeregu święt kobiecych. Występował on we wszystkich formularzach mszalnych święta św. Elżbiety Węgierskiej⁹². Wydaje się jednak, że na Śląsku Ewangelia ta kojarzona była w największym stopniu z celebracją święta św. Jadwigi Śląskiej i kazaniami o niej. Świadczy o tym początkowy fragment kazania o św. Barbarze⁹³, w którym za *verbum thematis* posłużył werset: „Simile est regnum celorum thesauro abscondito in agro” (Matth. 13,44). Kaznodzieja we wstępie wyjaśniał, że Ewangelia ta w sposób dosłowny oraz mistyczny przedstawiana jest w święto św. Jadwigi, lecz pomimo tego, będąc czytaniem także w dzień świętej Barbary, przyjęta została dla głoszenia kazania również o niej⁹⁴.

Z punktu widzenia kaznodziejstwa o św. Jadwidze Śląskiej wybór czytań mszalnych miał kluczowe znaczenie. Tak jak widać na przedstawionym wyżej przykładzie, czytania stanowiły podstawę dla wyboru *verbum thematis* kazań, co miało niebagatelne znaczenie dla treści przekazywanych w dyskursie kaznodziejskim. Kazania o św. Jadwidze Śląskiej, poczynając od tych najwcześniejszych, głoszonych przy okazji

⁸⁹ ARASZCZUK 1995a, s. 87–89.

⁹⁰ BUWr, rkps I F 349, f. 216rb: „In translacio sancte Hedwigis per totum sicut in natali eius”; BUWr, rkps I F 359, f. 158vb: „Alia omnia in eius natali”.

⁹¹ MANDZIUK 1981, s. 39.

⁹² MANDZIUK 1981, s. 40.

⁹³ Kazanie to występuje w dwóch rękopisach proveniencji żagańskiej: BUWr, rkps: I. F. 650, f. 7vb–8vb, I. F. 729, f. 133r–134r.

⁹⁴ BUWr, rkps: I. F. 650, f. 7vb, I. F. 729, f. 133r: „Hoc sanctam Ewangelium in festo sancte Hedwigis literaliter et mistice exponitur et ideo expositio eius hic preterito sumo tamen ad predicandum de sancta Barbara, cuius festum est hodie”.

kanonizacji, a kończąc na zdecydowanej większości powstałej w XV w., strukturalnie odpowiadały wymogom sztuki kaznodziejskiej swoich czasów. W XIII w. rozwinęła się bowiem nowa forma kazania, czyli kazanie scholastyczne, zwane również tematycznym, uniwersyteckim lub *sermo modernus*⁹⁵. Kazanie takie rozpoczynał temat, czyli wspomniane *verbum thematis*, stanowiący najczęściej werset biblijny, wokół którego komponowana była treść. Jan z Walii w *Ars faciendi sermones* wyjaśniał, że temat jest fundamentem i zawiera się w nim wszystko, co zostanie w kazaniu powiedziane. Znaczenie tematu podkreślano również w innych podręcznikach kaznodziejstwa, porównując go do korzenia drzewa, fundamentu domu, głowy ciała⁹⁶. Wśród autorów podręczników istniał konsensus co do wyboru fragmentu czytania mszalnego jako tematu kazania niedzielnego bądź świątecznego⁹⁷. W przypadku kaznodziejstwa *de sanctis* dopuszczano jednak możliwość wyboru tematu z jakiegokolwiek innego fragmentu Biblii, o ile pasował do postaci świętego⁹⁸.

W zgromadzonym zbiorze 76 kazań i dziewięciu protematów *de sancta Hedwigis* z rękopisów śląskich, łącznie 50 kazań i siedem protematów posiadało *verbum thematis* zaczerpnięte z czytań mszalnych. Mimo że kaznodzieje w wyborze tematu kazania *de sanctis* mieli większą swobodę niż w przypadku kazań *de tempore*, materiał źródłowy pokazuje, że najczęściej decydowali się na temat wywodzący się z liturgii święta św. Jadwigi. Elementy formularza mszalnego oraz kazanie tworzyły w ten sposób continuum, a dzięki temu kazania były silnie osadzone w kontekście treściowym całej mszy ku czci św. Jadwigi Śląskiej.

Lekcja o dzielnej niewieście stała się podstawą wyboru tematów wygłoszonych już w czasie kanonizacji kazań przez papieża Klemensa IV oraz kardynała Odon de Châteauroux⁹⁹. Czytanie to było również źródłem wyboru *verbum thematis* dla 28 kazań i trzech protematów *de sancta Hedwigis* znajdujących się w śląskich zbiorach rękopiśmiennych¹⁰⁰. Tematy tych 31 tekstów kaznodziejskich oparte zostały na

⁹⁵ Opis rozwoju kaznodziejstwa od wcześniejszej homilii do późniejszego *sermo modernus* vide: LONGÈRE 1983; BÉRIOU 2000, s. 363–447. Struktura kazania scholastycznego w przejrzysty sposób przedstawiona została w: BRACHA 2007, s. 92–96.

⁹⁶ WENZEL 2015, s. 50–51; DIETER 1965, s. 123–144; GRZYBOWSKA 2014, s. 259–283.

⁹⁷ WALEYS 1936, s. 342: „si praedicandum sit de tempore, thema secundum consuetudinum modernam, accipitur de evangelio quod eodem die in missa legitur”.

⁹⁸ WENZEL 2015, s. 53.

⁹⁹ Prov. 31,16–17: „Consideravit agrum et emit illum; de fructu manuum suarum plantavit vineam, accinxit fortitudine lumbos suos”. Kazanie to wygłoszone zostało przez kardynała krótko po 27 marca 1267. Edycja: CHARANSONNET 2001.

¹⁰⁰ BUWr, rkps: I F 736, f. 237vb–239rb [Głogów, kolegiata p.w. Wniebowzięcia NMP]; I F 561, f. 275rb–278vb, I F 740, f. 422ra–423ra, 424va–427rb, I Q 333, f. 118v–120v, 121r, 133r–136v, I Q 336, f. 405r–406r, I Q 362, f. 217r–219v, 299v–304r, I Q 369, f. 125r–127r, I Q 440, t. 1, f. 297v–300r, 300r–301v, IV Q 166, f. 71v–73v, I O 122b, f. 211r–v [Żagań, klasztor kanoników regularnych św. Augustyna]; I F 607, f. 198rb–200ra, I F 686, f. 397v–399vb, I F 739, f. 122vb–124ra, I Q 452, f. 329r–329v, I O 52, f. 173r–175v [Wrocław, dominikański klasztor św. Wojciecha]; I F 684, t. 4, f. 184va–186ra [Wrocław, komandoria joannitów p.w. Bożego Ciała]; I F 738, f. 518rb–521va [Rudy, opactwo cyster-

dziewięciu różnych fragmentach czytania¹⁰¹. W wyniku tego, choć kazania skomponowane zostały na bazie tego samego czytania, to niosły ze sobą szeroki wachlarz zróżnicowanych treści.

Narzucającym się niejako rozwinięciem kazania opartego na wyrażonej w Księdze Przysłów pochwalie dzielnej kobiety był wykład pozytywnych cech, postaw i zachowań kobiet. W taki sposób swoje kazanie skomponował żagański kanonik regularny św. Augustyna, Augustyn Camencz¹⁰². Nieznacznie zredagowane wersje tego kazania znaleźć można również w dwóch innych żagańskich rękopisach spisanych przez anonimowego skrybę¹⁰³ oraz Grzegorza Pistoris¹⁰⁴. Wykład kaznodziejski rozpoczynający się perykopą „Et laudent eam in portis opera eius” zbudowany został wokół czterech przymiotników opisujących dzielną niewiastę w Księdze Przysłów i zadaptowanych do opisu postaci św. Jadwigi Śląskiej. Według kaznodziei św. Jadwiga godna była pochwały przede wszystkim dlatego, że była mądra, silna, pilna oraz bojaźliwa.

Podobna problematyka eksplorowana była w początkowej części kazania o incipicie „Mulier timens Deum ipsa laudabitur”, z kolekcji *Thesaurus novus Pseudo-Piotra de Palude*, spisane w czterech piętnastowiecznych śląskich rękopisach¹⁰⁵.

sów]; II F 63, f. 324va–326vb. BKWr, rkps: 34n, f. 441v, 449v; [Nysa, kościół p.w. św. Jakuba]; IV Q 177, f. 66r–67v, I O 75, f. 356v–363r [Wrocław, klasztor kanoników regularnych św. Augustyna]; BKWr, rkps: 2, f. 13r–v [Wrocław, katedra św. Jana Chrzciciela]; BKWr, rkps 159, f. 446ra–448ra [Jelenia Góra, kościół p.w. św. Marcina]. BUWr, rkps I O 123, f. 194r–204r [nieokreślona].

¹⁰¹ Prov. 31,16: „Consideravit et emit agrum illum”. Prov. 31,20: „Manus suas aperuit inopi et palmas suas extendit ad pauperem”. Prov. 31,25: „Fortitudo et decor indumentum eius et ridebit in die novissimo”. Prov. 31,27: „Consideravit semitas domus sue”. Prov. 31,28: „Vir eius, et laudavit eam”. Prov. 31,30: „Fallax gratia, et vana est pulchritudo; mulier timens Deum, ipsa laudabitur”. Prov. 31,30: „Mulier timens Deum ipsa laudabitur”. Prov. 31,31: „Date ei de fructu manuum suarum et laudent eam in portis opera eius” Prov. 31,31; „Et laudent eam in portis opera eius”.

¹⁰² Skąpe informacje o Augustynie Camencz (Kamieniec Żąbkowicki) podaje ŚWIERK 1965, s. 159. BUWr, rkps I Q 333, f. 133r–136v. Rękopis papierowy o rozmiarze 21,2x14,5 cm, liczył łącznie 414 kart (I+411+I+1). Rękopis ten uznać można za notatnik kaznodziejski Augustyna Camencz. Augustyn zawarł w nim szereg uporządkowanych tematycznie kolekcji kazań, przeplatanych tekstami not, egzemplów i kazań na różne okazje.

¹⁰³ BUWr, rkps I O 122b, f. 211r–v. Niewielkiego rozmiaru rękopis papierowy (15,5x10,5 cm), liczący łącznie 316 kart, spisany został dwiema rękami. Pierwsza część kodeksu, zawierająca zbiór kazań *de sanctis* i legend (f. 1r–241v), spisana została przez anonimowego skrybę.

¹⁰⁴ Grzegorz Pistoris z Lubinia był kanonikiem regularnym św. Augustyna konwentu w Żaganiu. Na jego temat vide: ŚWIERK 1965, s. 61–62; SOSZYŃSKI 1995, s. 90–91. BUWr, rkps I. F. 740, f. 424va–427rb. Rękopis z drugiej połowy XV w., o rozmiarach 30,5x20,5 cm, liczący 525 kart, spisany wieloma rękami, należał do biblioteki żagańskiej. Rękopis zawiera uporządkowaną liturgicznie kolekcję kazań *de sanctis* od św. Andrzeja do św. Katarzyny. Większość kazań, w tym kazania o św. Jadwidze Śląskiej, spisał Grzegorz Pistoris z Lubinia (*de Lobin*). Część spisanych przez niego kazań była głoszona przez opata Marcina Rinkenberga (1468–1489).

¹⁰⁵ BKWr, rkps 159 [Jelenia Góra, kościół p.w. św. Marcina], BUWr, rkps: I F 686 [Bolesławiec, dominikański klasztor Krzyża Świętego], I F 738 [Rudy, opactwo cysterskie], I F 739 [Wrocław, dominikański klasztor św. Wojciecha].

Nawiązując do słów perykopy, kaznodzieja wyjaśniał, że na pochwałę zasługuje kobieta pilna, mądra oraz bojąca się Boga. Pierwsze dwie cechy zostały opatrzone krótkim komentarzem. Dopiero trzecia z nich, czyli bojaźń Boża, została w kazaniu szeroko rozwinięta w oparciu o wykład rodzajów strachu zaczerpnięty z *Sumy Teologicznej* św. Tomasza z Akwinu. Postać św. Jadwigi Śląskiej pojawia się w tym kazaniu jedynie sygnałnie — w jego wstępie oraz zakończeniu. W treści brak jest odwołań do życia świętej, a wykład jest na tyle ogólny, że mógł być on z łatwością adaptowany do innych okazji.

W dyskursie kaznodziejskim rozwinięciu podlegać mogły wszystkie słowa zawarte w temacie kazania bądź jedynie wybrane. W kazaniu *Consideravit et emit agrum illum*¹⁰⁶ (Prov. 31,16) autor skupił się na słowie *agrum* i w oparciu o nie poprowadził wykład o czterech rodzajach roli: świata, sumienia, piekła i chwały. Kazanie to zawierało uniwersalne nauczanie moralne, nieuwzględniające wiadomości o życiu św. Jadwigi Śląskiej. Tym samym w treści kazania na próżno szukać związków z innymi materiałami źródłowymi o księżnej śląskiej. Wykład został oparty ściśle na autorytetach i Piśmie Świętym. Kazania *de sanctis* nie stanowiły bowiem jedynie opisu życia danego świętego, lecz także jego interpretację. W ramach niej informacje hagiograficzne mogły zostać prawie całkowicie pominięte, a wykład kaznodziejski mógł być oparty na nauczaniu moralnym i doktrynalnym, w większym bądź mniejszym stopniu związanym z postacią świętego i jego typem świętości.

Kazanie rozpoczynające się *verbum thematis*: „Vir eius, et laudavit eam” (Prov. 31,28) posłużyć może za kolejny przykład włączania twórczości o św. Elżbiecie Węgierskiej do kultu św. Jadwigi Śląskiej. Kazanie to, autorstwa Bertholda z Regensburga (1220–1272), zaadaptowane zostało do wykładu o św. Jadwidze w dwóch śląskich rękopisach. W rękopisie Augustyna Camencz tekst został niedokończony¹⁰⁷, lecz jego całość znaleźć można w rękopisie spisany przez Bernarda Fabri¹⁰⁸. Oryginalnie kazanie pochodziło z kolekcji zwanej *Rusticanus de sanctis*, spisanej między 1250 a 1255 r.¹⁰⁹ Kolekcja ta zawierała dwa kazania o św. Elżbiecie Węgierskiej, choć popularność drugiego była wyraźnie mniejsza. Cały zbiór, w tym również wspomniane teksty o św. Elżbiecie, kierowany był do audytorium świeckiego. Recypowane kazanie zachowało ten charakter, nie dodano bowiem do niego nowych form adresowych ani nowych motywów. Prawie identyczna treść dyskursu uprawnia zatem do wniosku, że słuchaczami byli nadal ludzie świeccy. Prócz ogólnej treści

¹⁰⁶ BUWr, rkps: I. F. 684, t. 4, f. 184va–186ra [Wrocław, komandoria joannitów p.w. Bożego Ciała]; I. F. 736, f. 237vb–239rb [Głogów, kolegiata p.w. Wniebowzięcia NMP]; I. Q. 336, f. 405r–406r [Żagań, klasztor kanoników regularnych św. Augustyna].

¹⁰⁷ BUWr, rkps I Q 333, f. 121r.

¹⁰⁸ BUWr, rkps I Q 362, f. 299v–303v. Bogato zdobiony rękopis BUWr I. Q. 362, o rozmiarach 21x14 cm, liczył 352 karty. Sporządzony przez Bernarda Fabri zawierał nieuporządkowane liturgicznie kazania *de tempore et de sanctis*. O Bernardzie Fabri vide: ŚWIERK 1965, s. 28, 152–153; KLAPPER 1968, s. 134–135; KLAPPER 1926, s. 50–91; KLAPPER 1937, s. 24–25; DRABINA 1998.

¹⁰⁹ Lista rękopisów kolekcji *Rusticanus de sanctis* w: SCHNEYER 1969, s. 492–493.

za twierdzeniem tym przemawia jedno z nielicznych różniących się od oryginalnej wersji zdań, w którym święta wskazana została jako wzór dla kobiet: „Ipsa enim inter alias feminas in sanctorum decalogo est assumpta, hic autem pro doctrina feminarum nostrarum”¹¹⁰. Wreszcie o typie audytorium świadczy sama postać Bernarda Fabri, kanonika regularnego św. Augustyna, który — jak sam pisał w jednym ze swoich kazań — głosił kazania w Zielonej Górze niemal codziennie przez 25 lat¹¹¹.

Osią omawianego kazania był temat małżeństwa w jego dosłownym oraz duchowym sensie. W takiej też perspektywie przedstawiona została św. Elżbieta/św. Jadwiga: jako żona idealna swojego małżonka na ziemi oraz jako *sponsa Christi*. Temat kazania: „Vir eius, et laudavit eam”, stał się punktem wyjścia dla wyszczególnienia pięciu przymiotów oraz działań świętej, które przysparzały jej pochwał ze strony męża ziemskiego, a następnie duchowego, tj. Chrystusa. Owe pięć elementów postawy idealnej małżonki zaczerpnięte zostało z napomnienia rodziców Sary zawartego w księdze Tobiasza (Tob. 10,12–13). Fragment ten był standardowym odniesieniem dla kaznodziejów w wykładzie o żonie¹¹², podobnie jak pierwszy list św. Pawła do Tymoteusza stanowił podstawę dla dyskursu o wdowie. Rodzicielski nakaz wobec mającej wyjść za mąż córki obejmował: cześć dla teściów, kochanie męża, zarządzanie rodziną i domem oraz nieposzlakowane zachowanie.

Drugie czytanie mszalne z Ewangelii według św. Mateusza stało się z kolei podstawą wyboru *verbum thematis* 22 kazań oraz czterech protematów o św. Jadwidze, zachowanych w śląskich rękopisach¹¹³. W tym przypadku wszystkie kazania zbudowane zostały wokół tego samego wersetu, tj. Matth. 13,44. Jednakże i tu dostrzec można nieznaczne zróżnicowanie, wyrażające się w wyborze fragmentu tego wersetu. Stąd w zbiorze 26 tekstów znaleźć można trzy podstawowe perykopy ewangeliczne¹¹⁴. O ile dobór tematu z drugiego czytania mszalnego był wyraźnie ujednoczony, o tyle treść stworzonych na jego podstawie kazań już taka nie była.

¹¹⁰ W kazaniu Bertholda zdanie to brzmiało: „Ipsa enim sola inter omnes feminas temporis sui, in quantum nobis patet, sanctorum cathalogo est ascripta”. Zdanie musiało ulec aktualizacji w związku z kanonizacją kolejnych świętych kobiet, jak św. Klary czy św. Jadwigi; GEČSER 2012, s. 238.

¹¹¹ KLAPPER 1926, s. 53.

¹¹² W kazaniu z BUWr, rkps I F 641 o św. Jadwidze Śląskiej, najszerzej rozwijającym problematykę małżeńską, werset ten użyty został jako *verbum thematis*.

¹¹³ BUWr, rkps I F 520, f. 394rb–395va [Wrocław, dominikański klasztor św. Wojciecha]; IV Q 177, f. 123r–124r [Wrocław, klasztor kanoników regularnych św. Augustyna]; I F 684, t. 4, f. 180ra–182vb, 182vb–184va [Wrocław, komandoria joannitów p.w. Bożego Ciała]; I F 604, f. 103ra–106ra; I F 641, f. 166va–168ra; I F 650, f. 264ra–267va, 267va–269vb, I F 740, f. 423ra–424rb; I Q 333, f. 112r–115v; I Q 334, f. 254v–258r, 258r, 336r–338v; I Q 362, f. 342v–347v; I Q 366, f. 13–17; I Q 369, f. 44r–45v, 264r–266r; I Q 440, t. 4, f. 481r–482v, 487r, 487v–492v [Żagań, klasztor kanoników regularnych św. Augustyna]; I F 736, f. 232vb–236rb, 236rb–237vb [Głogów, kolegiata p.w. Wniebowzięcia NMP]. BKWr, rkps: 43, f. 84vb–85va [Wrocław, katedra św. Jana Chrzciciela]; 34n, f. 441v, 449r, 449v [Nysa, kościół p.w. św. Jakuba].

¹¹⁴ „Simile est regnum celorum...”; „Vendit universa que habet et emit agrum illum”; „Emit agrum illum”.

W kazaniu *Simile est regnum* z rękopisu Bernarda Fabri¹¹⁵ kaznodzieja rozwinął swój wykład w oparciu o porównanie trzech ewangelicznych parabol o skarbie ukrytym, perle oraz sieciach zarzuconych w morze do życia aktywnego, kontemplacyjnego i otrzymania nagrody wiecznej. Poprzez *vita activa* kaznodzieja rozumiał życie sprawiedliwe, które sprowadzało się w przypadku św. Jadwigi do zachowywania czystości. Natomiast *vita contemplativa* oznaczała umiłowanie mądrości. Ten sposób wykorzystania wątków życia aktywnego i kontemplacyjnego świętej nasuwał się niejako sam i stanowił często powtarzający się motyw w kazaniach na jej temat.

Nieco mniej oczywistą strategią wykładu o św. Jadwidze Śląskiej było użycie motywu *vita activa* — *vita contemplativa* jako elementu przekształcającego kazanie na inną okazję w kazanie o świętej i na odwrót. Zabieg ten byłby prawdopodobnie karkołomny, gdyby nie istniejąca już silna tradycja narracyjna, w której dycho- tomia życia aktywnego i kontemplacyjnego uosabiana była właśnie w postaci św. Jadwigi Śląskiej. Przykładem takiej adaptacji jest anonimowe kazanie o temacie „Emit agrum illum”¹¹⁶ (Matth. 13,44), pochodzące z rękopisu joannickiej komandorii Bożego Ciała we Wrocławiu. W kazaniu tym św. Jadwiga Śląska stanowi punkt wyjścia dla rozważań o Kościele, a narzędziem wykładni jest wspomniany motyw *vita activa* — *vita contemplativa*. Na wstępie kaznodzieja stwierdził, że aby otrzymać dobra wieczne, niezbędne jest nie tylko wyrzeczenie się dóbr doczesnych, lecz także poświęcenie się służbie Bogu poprzez pracę na rzecz Kościoła. Zgodnie z tą receptą postępować miała św. Jadwiga, przez co zasłużyła sobie na zbawienie. Po tym wprowadzeniu kaznodzieja przeszedł do *divisio*, w którym, odwołując się szeregu parabol z Ewangelii św. Mateusza, wyjaśniał, że temat kazania wskazuje na Kościół realizujący się w *vita activa*, *contemplativa* i wreszcie — *futura*.

Te same parabole o skarbie ukrytym, perle i sieciach zarzucanych w morze posłużyły w innych kazaniach *de sancta Hedwigis*, rozpoczynających się tematem „*Simile est regnum*”, do przeprowadzenia dyskursu o wdowach¹¹⁷. To właśnie w odniesieniu do wdowieństwa w największym stopniu definiowany był wizerunek św. Jadwigi. W kazaniach tych często powtarzającym się motywem była nauka o trzech rodzajach wdów według św. Augustyna. We wszystkich kazaniach kładziono nacisk na ich czystość seksualną. Kaznodzieje rozwijali ten temat, odpowiadając na pytanie, czy lepiej zdecydować się na drugie małżeństwo, czy pozostać we wdowieństwie. Niezmiennie padała odpowiedź, że lepsze jest wdowieństwo, ze względu na możliwość pozostania w miłej Bogu czystości oraz okazania w ten sposób miłości do pierwszego męża. Podkreślano ponadto, że w porównaniu z małżeństwem wdowieństwo jest bezpieczniejsze dla kobiet, gdyż nie grozi im przemoc ze strony męża. W niektórych kazaniach traktujących o wdowieństwie przedstawiana była reguła postępo-

¹¹⁵ BUWr, rkps I Q 362, f. 342v–347v.

¹¹⁶ BUWr, rkps I F 684, t. IV, f. 182vb–184va.

¹¹⁷ BUWr, rkps: I F 650, f. 267va–269vb; I F 740, f. 423ra–424rb; I Q 333, f. 112r–115v; I Q 334, f. 336r–338v; I Q 362, f. 342v–347v; I Q 366, f. 13–17; I Q 440, t. 4, f. 481r–482v, 487v–492v.

wania wzorowana na zaleceniach św. Pawła. Zgodnie z nimi wdowy powinny być przede wszystkim pobożne. Kolejne nakazy przedstawiano zaś w formie krytyki, tj. czego wdowy robić nie powinny. Wskazywano w tym miejscu na lenistwo, gadatliwość oraz ciekawskość.

W zgromadzonym zbiorze 76 kazań i dziewięciu protematów *de sancta Hedwigis* znalazły się również teksty, które nie posiadają żadnego wyraźnego związku z liturgią oraz formularzami mszalnymi ku czci św. Jadwigi. Wpisania w porządek mszy brakuje w odniesieniu do 26 kazań i dwóch protematów, których *verbum thematis* pochodziło ze źródeł niezwiązanych bezpośrednio z formularzem. W ich przypadku punktem stycznym z liturgią mszy święta *natalis* i *translatio* była postać św. Jadwigi Śląskiej. Kazania te w momencie głoszenia mogły zostać ściślej powiązane z liturgią mszy poprzez dodanie odpowiedniego protematu. Pamiętać bowiem należy, że zachowane teksty kazań w mniejszym bądź większym stopniu różniły się od ostatecznej formy, którą przybierały w momencie ekspozycji werbalnej¹¹⁸. W materiale źródłowym brak jednak dowodów poświadczających wprowadzanie tego rodzaju zmian.

Istnieje również możliwość, że kazania, których *verbum thematis* nie pochodziły z czytań mszalnych, głoszone były poza kontekstem mszy świętej celebrowanej ku czci św. Jadwigi. Do tego rodzaju kazań należało być może kazanie o incipicie „Sancta Hedwigis ora pro nobis”, spisane w niewielkich rozmiarów manuskrypcie należącym do franciszkańskiego klasztoru w Głogowie¹¹⁹. Rękopis ten stworzony został najprawdopodobniej na potrzeby wędrownego kaznodziejstwa, które nie musiało odbywać się w ramach mszy świętej. Podobnie było w przypadku kazania *de sancta Hedwigis* z rękopisu należącego do klasztoru franciszkanów w Raciborzu¹²⁰.

Tematy czerpane spoza formularza mszalnego stwarzały możliwość poszerzenia horyzontu motywów i tematów poruszanych w odniesieniu do postaci św. Jadwigi Śląskiej. To właśnie w tej grupie tekstów dostrzegalne jest największe zróżnicowanie treści. W anonimowym kazaniu, rozpoczynającym się werselem z Księgi Tobiasza 10,13¹²¹, w najbardziej elokwentny sposób św. Jadwiga Śląska została przedstawiona jako ideał małżonki i wzorzec dla zamężnych kobiet. Wykład kaznodziejski nie został ograniczony jedynie do sfery seksualnej, lecz dotyczył praktycznie każdego elementu funkcjonowania małżeństwa. Kaznodzieja starał się w nim odpowiedzieć na szereg pytań dotyczących charakteru oraz postępowania wzorcowej małżonki. Pytał zatem jak powinna się odnosić do teściów, jaka powinna być w stosunku do swojego męża, w jaki sposób zarządzać rodziną i domem. Wykład w sensie literalnym poprzedził

¹¹⁸ THOMPSON 2002, s. 13–37.

¹¹⁹ BUWr, rkps I D 42, f. 206r–217v.

¹²⁰ BUWr, rkps I F 280, f. 223vb–227vb.

¹²¹ BUWr, rkps I F 641, f. 165ra–166va: „Monebant parentes Zare eam honorare soceros, diligere maritum, regere familiam, gubernare domum, et se ipsam irreprensibilem exhibere”.

symboliczne wyjaśnienie, w którym kaznodzieja, posługując się tym samym kwestionariuszem, przedstawił na czym polegała idealna unia duszy z Bogiem.

Święta Jadwiga Śląska proponowana była w kazaniach nie tylko jako wzorzec idealnej wdowy i małżonki, lecz także dziewicy. Temat ten eksplorowany był w jednym z kazań o św. Jadwidze wchodzących w skład kolekcji *Hortulus regine* autorstwa Wilhelma Meffretha¹²². W kazaniu rozpoczynającym się tematem wziętym z Księgi Ezechiela 28,13: „Omnis lapis preciosus operimentum eius”¹²³, przykład św. Jadwigi posłużył kaznodziei do stworzenia krótkiej instrukcji wychowania dziewcząt. Zwrócił on szczególną uwagę na ich edukację wskazując, że księżna, przebywając od dzieciństwa w klasztorze benedyktyńskim, swój czas spędzała głównie na nauce dobrych obyczajów oraz czytaniu Pisma, instrukcje czerpać zaś miała od samego Ducha Świętego. Wykształcenie, które otrzymała, zgodne było z zaleceniami św. Hieronima, również zacytowanymi w kazaniu. Kaznodzieja pouczał zatem, że często czytała ona psalterz, modliła się bez przerwy oraz poświęcała się poznawaniu nauki zawartej w Biblii, a jednocześnie unikała pokus cielesnych oraz próżnych myśli. Następnie zwrócił uwagę, że księżna została wyróżniona miłością Chrystusa, gdyż — jak pouczał — spośród wszystkich ludzi Bóg największym afektem darzy dziewicę.

Kolejne kazanie, należące do kolekcji *Hortulus regine* rozpoczynała perykopa zaczerpnięta z Księgi Eklezjastyka 50,6: „Quasi luna plena, in diebus suis luceat”. Posłużyła ona autorowi za punkt wyjścia do przedyskutowania trzech przymiotów św. Jadwigi Śląskiej godnych szczególnej pochwały: jej wysokiego urodzenia, mnogości łask, którymi została obdarzona, oraz jej cnotliwego życia¹²⁴. Kazanie to zawierało niezwykle bogaty wątek biograficzny, rozwijany szczególnie w pierwszej części kazania poruszającej temat *beata stirps* św. Jadwigi Śląskiej.

Wpływ formularzy mszalnych na kazania o św. Jadwidze objawiał się zatem jedynie poprzez występujące w nim czytania z Księgi Przysłów i Ewangelii św. Mateusza. Nie znalazłam kazań, w których modlitwy i pieśni przeznaczone na obchód święta św. Jadwigi stałyby się również podstawą wyboru *verbum thematis*, choć niektóre podręczniki kaznodziejstwa dopuszczały taką możliwość¹²⁵. Mimo tego podkreślić należy, że łącznie 50 kazań i siedem protematów posiadało temat zaczerpnięty z czytań mszalnych przeznaczonych na obchód święta św. Jadwigi. Oznaczało to, że struktura oraz treści przekazywane w tych kazaniach wynikały z obranego tematu. Zarówno źródła liturgiczne, jak i *stricte* kaznodziejskie pokazują także, że kult św. Jadwigi Śląskiej znalazł solidne podstawy instytucjonalne, które

¹²² Meffret (Meffreth Misnensis, Piotr Meffordis z Lipska?) ukończył tę kolekcję w 1443 r. Na temat Piotra Meffordis i jego twórczości vide: CRUEL 1879, s. 486–493; SCHMIDTKE 1987, col. 297–300.

¹²³ BUWr, rkps: I F 597, t. 2, f. 262rb–267va; I F 651, f. 169ra–174va; I Q 332, f. 373v–381r.

¹²⁴ BUWr, rkps: I Q 332, f. 381r–389v; I F 597, f. 267va–274ra; I F 651, f. 216vb–224va.

¹²⁵ Taką możliwość dopuszczał Jakub z Fusignano oraz anonimowy autor podręcznika *Exercitacio in collacionibus*, vide WENZEL 2015, s. 53.

stały się gruntem dla długotrwałej i bujnej pobożności skupionej na postaci księżnej śląskiej. Promocją jej kultu żywo zainteresowane były środowiska duchowieństwa świeckiego i zakonnego.

Znakomita większość tekstów wchodzących w skład formularzy mszalnych nie była wykorzystywana w treści kazań na dzień św. Jadwigi Śląskiej. W żadnym spośród 85 zidentyfikowanych kazań i protematów *de sancta Hedwigis* nie odnalazłam cytatów z tekstów należących do formularza, nie licząc oczywiście czytań. Kaznodzieje sięgali za to często do oficjów rymowanych o św. Jadwidze. W wielu przypadkach to cytaty z oficjów w kazaniu potwierdzać miały słowa kaznodziei o świętej, nie zaś fragmenty czerpane z jej żywotu. Potwierdzenia takie wprowadzane były zazwyczaj słowami „ut canit Ecclesia”. W przypadku jednego z kazań o św. Jadwidze cytat zaczerpnięty z oficjum *Laetare Germania* stał się nawet *verbum thematis* kazania¹²⁶.

Formularz mszalny oraz czytania na święta Jadwigi Śląskiej były wspólne z licznymi formularzami mszalnymi innych świętych, zwłaszcza kobiet. Na uwagę w tym kontekście zasługuje szczególnie recepcja twórczości o św. Elżbiecie Węgierskiej. Recepcja ta niosła ze sobą ważkie konsekwencje nie tylko dla samej twórczości, lecz również dla jej odbiorców. Oznaczało to, że kazania na dzień św. Jadwigi nie funkcjonowały w próżni, lecz przywoływały w umysłach istniejącą już, bogatą tradycję retoryczną oraz sieć skojarzeń rozpoznawalnych dla wiernych. Pokłady tej tradycji w równym stopniu budowały wizerunek świętej, co oryginalne teksty dedykowane jej postaci.

WYKAZ CYTOWANYCH ŹRÓDEŁ I LITERATURY PRZEDMIOTU

ŹRÓDŁA RĘKOPIŚMIENNE

- BUWr [= Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego], rkps: I F 280; I F 341; I F 351; I F 352; I F 355; I F 385; I F 417; I F 520; I F 527; I F 561; I F 597, t. 2; I F 604; I F 607; I F 641; I F 650; I F 651; I F 684, t. 4; I F 686; I F 706; I F 729; I F 736; I F 738; I F 739; I F 740; II F 63; IV F 187; I Q 137; I Q 193; I Q 193a; I Q 280; I Q 308; I Q 332; I Q 333; I Q 334; I Q 336; I Q 362; I Q 363; I Q 366; I Q 369; I Q 440, t. 1; I Q 440, t. 2; I Q 440, t. 4; I Q 446; I Q 452; IV Q 166; IV Q 177; I O 52; I O 75; I O 122b; I O 123; I D 42.
- BKWr [= Biblioteka Kapitulna we Wrocławiu], rkps: 2, 43, 141, 154, 159, 34n, 75n
- BOss [= Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich], rkps 824/1
- BUWr [= Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego], rkps: M 1116, M 1120, M 1125, M 1129, M 1131, M 1132, M 1134, M 1135, M 1136, M 1137, M 1140, M 1142, M 1147, M 1150, M 1151, M 1156, M 1157, M 1158, M 1161, M 1162, R 522, R 3057, R 3061, R 3064a, 7564, 7565, 8372, 8375, 8377, I D 28, I F 341, I F 361, I Q 185, I F 367, I F 343, I F 344, I F 348, I F 365, I F 448, I Q 241, I D 27, I F 372, I F 353, I F 366, I Q 245, I F 345, I F 368, I F 466, I F 342, I F 346, I F 349, I F 350, I F 351, I F 355, I F 356, I F 357,

¹²⁶ BUWr, rkps IV F 187, f. 229rb–230va, incipit: „Laudate Dominum de celis, in quibus Hedwigis fidelis gaudet cum Domino regnans sine termino...”.

I F 369, I F 375, I F 374, I F 375, I F 442, I F 456, I Q 251, I F 354, I F 358, I F 444, I F 445, I F 446, I F 464, I Q 246, B 1711, I F 359, I F 455, R 520, R 526, B 1710, M 1484

ŹRÓDŁA DRUKOWANE I LITERATURA PRZEDMIOTU

- ARASZCZUK 1995a = Stanisław Araszczyk, *Kult św. Jadwigi na Śląsku w świetle przedtrydenckich ksiąg liturgicznych*, Opole 1995
- ARASZCZUK 1995b = Stanisław Araszczyk, *Duchowość św. Jadwigi Śląskiej w świetle przedtrydenckich wrocławskich ksiąg liturgicznych*, w: *Księga Jadwiżańska. Międzynarodowe Sympozjum Naukowe: Święta Jadwiga w dziejach i kulturze Śląska, Wrocław-Trzebnica 21–23 września 1993 roku*, red. Marek Kaczmarek, Marek L. Wójcik, Wrocław 1995, s. 99–108
- ARASZCZUK 2011 = Stanisław Araszczyk, *Duchowość św. Jadwigi Śląskiej w świetle formularza mszalnego na obchód liturgiczny ku jej czci*, w: *Servus Sanctae Hedvigis Fidelis. Księga dedykowana Księdzu Antoniemu Kielbasie SDS*, red. Józef Swastek, Michał Piel, Wrocław 2011, s. 341–353
- BÉRIOU 2000 = Nicole Bériu, *Les sermons latins après 1200*, w: *The Sermon. Typologie des Sources du Moyen Age Occidental*, red. Beverly M. Kienzle, Turnhout 2000, s. 363–447
- BIELIŃSKA-GALAS 2004 = Ewa Bielińska-Galas, *Śpiewy o św. Jadwidze w polskich średniowiecznych rękopisach liturgiczno-muzycznych*, w: *Cysterki w dziejach i kulturze ziem polskich, dawnej Rzeczypospolitej i Europy Środkowej. Materiały z siódmej Międzynarodowej Konferencji Cystersologów odbytej z okazji 800. rocznicy fundacji opactwa cysterek w Trzebnicy, Trzebnica 18–21 września 2002 r.*, red. Andrzej M. Wyrwa, Antoni Kielbasa, Józef Swastek, Poznań 2004, s. 228–242
- BONNIWELL 1945 = William R. Bonniwell, *A history of the dominican liturgy 1215–1945*, New York 1945
- BRACHA 2007 = Krzysztof Bracha, *Nauczanie kaznodziejskie w Polsce późnego średniowiecza. „Sermones dominicales et festuales” z tzw. kolekcji Piotra z Miłostawia*, Kielce 2007
- CANIVEZ 1935 = *Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1768*, t. III, ed. Jean-Marie Canivez, Louvain 1935
- CAPLAN 1933 = Harry Caplan, „Henry of Hesse” on the Art of Preaching, „Proceedings of the Modern Language Association”, XLVIII, 1933, 2, s. 340–361
- CHARANSONNET 2001 = Alexis Charansonnet, „L’Université. l’Eglise et l’Etat dans les sermons du cardinal Eudes de Châteauroux (1190?–1273)”, Phil. Diss. Université de Lyon 2001, theses.univ-lyon2.fr/documents/lyon2/2001/charansonnet_a#p=0&a=top
- CRUEL 1879 = Rudolf W. Cruel, *Geschichte der deutschen Predigt im Mittelalter*, Detmold 1879
- DIETER 1965 = Otto A. Dieter, *Arbor picta: The Medieval Tree of Preaching*, „Quarterly Journal of Speech”, LI, 1965, 2, s. 123–144
- DOBROWOLSKI 1996 = Paweł T. Dobrowolski, *Wincenty Ferrer. Kaznodzieja ludowy późnego średniowiecza*, Warszawa 1996
- DREVES, BLUME 1901 = *Analecta hymnica medii aevi*, t. XXXVII, red. Guido M. Dreves, Clemens Blume, Leipzig 1901
- DRABINA 1998 = Jan Drabina, *Życie codzienne w miastach śląskich XIV i XV w.*, Wrocław 1998

- GEČSER 2012 = Ottó Gečser, *The Feast and the Pulpit. Preachers, Sermons and the Cult of St. Elizabeth of Hungary, 1235–ca. 1500*, Spoleto 2012
- GOTTSCHALK 1957 = Joseph Gottschalk, *Die Hedwigs-Predigt des Papstes Klemens IV vom Jahre 1267*, „Archiv für schlesische Kirchengeschichte”, XV, 1957, s. 15–35
- GOTTSCHALK 1964 = Joseph Gottschalk, *St. Hedwig Herzogin von Schlesien*, Köln–Graz 1964
- GOTTSCHALK, MASCHEK 1950 = Joseph Gottschalk, Herald Maschek, *Mittelalterliche Hedwigs-Hymnen*, „Archiv für schlesische Kirchengeschichte”, VIII, 1950, s. 26–56
- GRZYBOWSKA 2014 = Lidia Grzybowska, *Arbor praedicandi. Kilka uwag o dispositio w kazaniach średniowiecznych (na przykładzie kazania Mikołaja z Błonia)*, „Terminus”, XVI, 2014, 3, s. 259–283
- GUSTAW 1971 = Romuald Gustaw, *Jadwiga Śląska — Bibliografia*, w: *Hagiografia polska. Słownik bio-bibliograficzny*, t. I, Poznań 1971, s. 475–485
- HARASIMOWICZ 1986 = Jan Harasimowicz, *Treści i funkcje ideowe sztuki śląskiej Reformacji (1520–1650)*, Wrocław 1986
- HAUCK 1954 = Albert Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands*, t. V, Berlin–Leipzig 1954
- HEŚ 2007 = Robert Heś, *Joannici na Śląsku w średniowieczu*, Kraków 2007
- HUGHES 1995 = Andrew Hughes, *Medieval Manuscripts for Mass and Office: A Guide to Their Organization and Terminology*, Toronto 1995
- IRGANG 2000 = Winfried Irgang, *Sancta Hadwigs, ducissa Zlesie, Polonarum patrona. Neuere Literatur im Zusammenhang mit einem Jubiläumsjahr*, „Zeitschrift für Ostmitteleuropaforschung”, XLIX, 2000, s. 52–61
- KIELBASA 1990 = Antoni Kielbasa, *Święta Jadwiga Śląska*, Warszawa 1990
- KLAPPER 1926 = Joseph Klapper, *Bürgerliche Kultur im schlesischen Mittelalter, Grünberg um 1440*, „Mitteilungen der Schlesischen Gesellschaft für Volkskunde”, XXVII, 1926, s. 50–91
- KLAPPER 1937 = Joseph Klapper, *Deutsche Schlesier des Mittelalters*, Breslau 1937
- KLAPPER 1968 = Joseph Klapper, *Schreibstube und Schreiber des Augustiner-Chorherren-Stiftes zu Sagan im Mittelalter*, „Archiv für schlesische Kirchengeschichte”, XXVI, 1968, s. 134–135
- KLEMENS IV 1972 = *Sermo Clementis pape quarti de canonizatione beate Hedwigis*, w: *Der Hedwigs-Codex von 1353 sammlung Ludwig*, t. II, red. Wolfgang Braunfels, Berlin 1972, s. 177–181
- KOWALEWICZ 1964 = *Cantica medii aevi polono-latina*, t. I: *Sequentiae*, ed. Henryk Kowalewicz, Warszawa 1964
- KOWALEWICZ 1965 = Henryk Kowalewicz, *Polska twórczość sekwencyjna wieków średnich*, w: *Średniowiecze. Studia o kulturze*, red. Julian Lewański, Wrocław 1965, s. 132–302
- Księga Jadwiżańska* 1995 = *Księga Jadwiżańska. Międzynarodowe Sympozjum Naukowe: Święta Jadwiga w dziejach i kulturze Śląska, Wrocław–Trzebnica 21–23 września 1993 roku*, red. Michał Kaczmarek, Marek L. Wójcik, Wrocław 1995
- KUBIENIEC 2018 = Jakub Kubieniec, *Commemoratio: sposoby prezentacji i wykorzystania przeszłości w liturgii*, w: *Przeszłość w kulturze średniowiecznej Polski*, t. I, Warszawa 2018, s. 545–606
- KUTZNER 1995 = Marian Kutzner, *„Na drodze ku chwale” — ideowe programy fundacji artystycznych księcia śląskiego Henryka Brodatego*, w: *Księga Jadwiżańska*.

Międzynarodowe Sympozjum Naukowe: Święta Jadwiga w dziejach i kulturze Śląska, Wrocław–Trzebnica 21–23 września 1993 roku, red. Michał Kaczmarek, Marek L. Wójcik, Wrocław 1995, s. 135–150

- KUZMOVÁ 2013 = Stanislava Kuzmová, *Preaching Saint Stanislaus. Medieval Sermons on Saint Stanislaus of Cracow, His Image and Cult*, Warszawa 2013
- LONGÈRE 1983 = Jean Longère, *La prédication médiévale*, Paris 1983
- MACIEJEWSKI 1994 = Tadeusz Maciejewski, *Kultura muzyczna cystersów w Polsce od średniowiecza po barok*, „Nasza Przeszłość”, LXXXIII, 1994, s. 505–512
- MALECZYŃSKA 1961 = Ewa Maleczyńska, *Z problematyki genezy reformacji na Śląsku*, „Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. C, Řada historická”, X, 1961, s. 134–141
- MANDZIUK 1981 = Józef Mandziuk, *Kult św. Elżbiety Węgierskiej na Śląsku*, „Nasza Przeszłość”, LV, 1981, s. 25–44
- MANDZIUK 1995 = Józef Mandziuk, *Historia Kościoła katolickiego na Śląsku*, t. II: *Czasy reformacji protestanckiej, reformy katolickiej i kontrreformacji 1520–1742*, Warszawa 1995
- MANIKOWSKA 1978 = Halina Manikowska, *Legenda św. Jadwigi–obieg i transformacja*, w: *Kultura elitarna a kultura masowa w Polsce późnego średniowiecza*, red. Bronisław Geremek, Wrocław 1978, s. 155–171
- MANIKOWSKA, GACKA 2018 = Halina Manikowska, Dorota Gacka, *Hagiografia a historyczność czyli o historii w hagiografii i hagiografii w służbie historii*, w: *Przeszłość w kulturze średniowiecznej Polski*, t. I, red. Jacek Banaszekiewicz, Andrzej Dąbrówka, Piotr Węcowski, Warszawa 2018, s. 657–748
- MATEJA 2006 = Erwin Mateja, *Śląski kalendarz liturgiczny świętych. Geneza i rozwój do czasu reformy papieża Piusa X*, Opole 2006
- MENZEL 1986 = Joseph J. Menzel, *Die Anfänge der Cistercienser in Schlesien*, w: *Die Cistercienser. Geschichte, Geist, Kunst*, hrsg. Ambrosius Schneider, Köln 1986
- METZGER 1927 = Konrad Metzger, Franz Metzger, *Das Leben der hl. Hedwig*, Breslau 1927
- MICHAŁOWSKA 2002 = Teresa Michałowska, *Średniowiecze*, Warszawa 2002
- MINNIS 2010 = Alastair Minnis, *Medieval Theory of Authorship. Scholastic Literary Attitudes in the Later Middle Ages*, Philadelphia 2010
- MORAWSKI 1964 = Jerzy Morawski, *Ze studiów nad sekwencjami cysterskimi w Polsce*, w: *Musica medii aevi*, red. Jerzy Morawski, t. I, Warszawa 1964, s. 69–88
- MROZOWICZ 1995 = Wojciech Mrozowicz, *Materiały rękopiśmienne dotyczące św. Jadwigi w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, w: *Księga Jadwiżańska. Międzynarodowe Sympozjum Naukowe: Święta Jadwiga w dziejach i kulturze Śląska, Wrocław–Trzebnica 21–23 września 1993 roku*, red. Michał Kaczmarek, Marek L. Wójcik, Wrocław 1995, s. 233–249
- NADOLSKI 1991 = Bogusław Nadolski, *Liturgika*, t. II: *Liturgia i czas*, Poznań 1991
- NADOLSKI 2006 = *Leksykon liturgii*, oprac. Bogusław Nadolski, Poznań 2006
- PIKULIK 1976 = Jerzy Pikulik, *Sekwencje polskie*, w: *Musica medii aevi*, red. J. Morawski, t. V, Kraków 1976, s. 6–194
- PIKULIK 1995 = Jerzy Pikulik, *Śpiewy alleluja de sanctis w polskich rękopisach przedtrydenckich. Studium muzykologiczne*, Warszawa 1995

- PIKULIK 2001 = Jerzy Pikulik, *Polskie graduły średniowieczne*, Warszawa 2001
- POBÓG-LENARTOWICZ 1999 = Anna Pobóg-Lenartowicz, *Kanonicy regularni na Śląsku. Życie konwentów w śląskich klasztorach kanoników regularnych w średniowieczu*, Opole 1999
- SAWICKI 1963 = *Concilia Poloniae. Źródła i studia krytyczne. Synody diecezji wrocławskiej i jej statuty*, ed. Jakub Sawicki, Wrocław 1963
- SHEERIN 1996 = Daniel Sheerin, *The Liturgy*, w: *Medieval Latin. An Introduction and Bibliographical Guide*, ed. Frank A. C. Mantello, Arthur G. Rigg, Washington 1996, s. 157–182
- SCHENK 1959a = Waław Schenk, *Rękopisy liturgiczne dawnej Biblioteki Miejskiej we Wrocławiu*, „Rocznik Teologii Katolickiej”, VI, 1959, 3, s. 77–98
- SCHENK 1959b = Waław Schenk, *Kult liturgiczny św. Stanisława biskupa na Śląsku w świetle średniowiecznych rękopisów liturgicznych. Studium historyczno-liturgiczne*, Lublin 1959
- SCHENK 1961 = Waław Schenk, *Rękopisy liturgiczne od XIII do XV wieku w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu. Cz. I*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, II, 1961, s. 185–204
- SCHENK 1963 = Waław Schenk, *Rękopisy liturgiczne od XIII do XV wieku w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu. Cz. II*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, VI, 1963, s. 192–202
- Schlesisches Urkundenbuch* 1988 = *Schlesische Urkundenbuch*, t. IV: 1267–1281, bearb. v. Winfried Irgang, Köln–Wien 1988
- SCHMIDTKE 1987 = D. Schmidtke, „*Meffreth von Meisen*”, w: *Die deutsche Literatur des Mittelalters: Verfasserlexikon*, t. VI, Berlin 1987
- SCHNEYER 1969 = Johann Baptist Schneyer, *Repertorium der lateinischen Sermones des Mittelalters für die Zeit 1150–1350*, t. I–XI, Münster 1969
- SKIERSKA 2008 = Izabela Skierska, *Sabbata sanctifices. Dzień święty w średniowiecznej Polsce*, Warszawa 2008
- SKIERSKA 2003 = Izabela Skierska, *Obowiązek mszalny w średniowiecznej Polsce*, Warszawa 2003
- SOBECZKO 1993 = Helmut J. Sobeczko, *Liturgia Katedry Wrocławskiej według przedtrydenckiego Liber Ordinarius z 1563 roku*, Opole 1993
- SOBECZKO 2000 = Helmut J. Sobeczko, *Wpływ czynników historycznych na kształtowanie się religijności i liturgii na Śląsku*, w: *Milenium Kościoła na Śląsku. Materiały sympozjum zorganizowanego przez Katedrę Historii Kościoła i Patrologii Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego w dniu 31 maja 2000 roku*, red. Jan Kopiec, Opole 2000, s. 107–128
- SOBECZKO 2001 = Helmut J. Sobeczko, *Kult świętego Wojciecha w świetle ksiąg liturgicznych*, w: *Kanonizacja św. Wojciecha i dziedzictwo jego kultu*, red. Jerzy Strzelczyk, Czesław Pest, Wojciech Polak, Lublin 2001, s. 67–82
- SOSZYŃSKI 1995 = Jacek Soszyński, *Kronika Marcina Polaka i jej średniowieczna tradycja rękopiśmienna w Polsce*, Warszawa 1995
- STEFAŃSKI 1969 = J. Stefański, *Msze wspólne o świętych (Commune sanctorum) w liturgii rzymskiej*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny”, XXII, 1969, s. 333–342

- SUCHOŃ 1980 = Benigna Suchoń, *Święta Jadwiga. Księżna śląska*, „Nasza Przeszłość”, LIII, 1980, s. 5–132
- SUSKI 2017 = Andrzej Suski, *Rękopiśmienne mszały przedtrydenckie. Katalog sumaryczny. Fontes scrutari II*, Toruń 2017
- SYRING 1998 = Andrea Syring, *Compilatio as a method of middle high German literature production. An anonymous sermon about St. John the Evangelist and its appearance in other sermons*, w: *Medieval sermons and society. Cloister, city, university. Proceedings of International Symposia at Kalamazoo and New York*, red. Jacqueline Hamesse, Beverly M. Kienzle, Debra L. Stoudt, Anne T. Thayer, Louvain-la-Neuve 1998, s. 115–150
- SZULC 2004 = Alicja Szulc, „Homo religiosus późnego średniowiecza. Bernardyński model dewocji masowej”, praca doktorska, Poznań 2004, repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/509/1/doktorat.pdf (dostęp: 17 XII 2017)
- ŚWIERK 1965 = Alfred Świerk, *Średniowieczna biblioteka klasztoru kanoników regularnych św. Augustyna w Żaganiu*, Wrocław 1965
- THOMPSON 2002 = Augustine Thompson, *From Texts to Preaching: Retrieving the Medieval Sermons as an Event*, w: *Preacher, Sermon and Audience in the Middle Ages*, ed. Carolyn Muessig, Leiden–Boston–Köln 2002, s. 13–37
- URBAN 1963 = Waław Urban, *Rękopisy liturgiczne Biblioteki Kapitulnej we Wrocławiu*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, VI, 1963, s. 155–190
- URBAN 1971 = Waław Urban, *Kościół pod wezwaniem św. Jakuba w Nysie*, „Nasza Przeszłość”, XXXVI, 1971, s. 109–133
- WALEYS 1936 = Thomas Waleys, *De modo componendi sermones*, ed. Thomas-Marie Charland, *Artes Praedicandi. Contribution à l'histoire de la rhétorique au Moyen-Age*, Paris–Ottawa 1936
- WALTER 1964 = Ewald Walter, *Der Todes- und Begräbnistag der hl. Hedwig*, „Archiv für schlesische Kirchengeschichte”, XXII, 1964, s. 141–176
- WALTER 1996 = Rudolf Walter, *Musikalische Kompositionen zur Verehrung der heiligen Hedwig aus Schlesien*, w: *Das Bild der heiligen Hedwig in Mittelalter und Neuzeit*, red. Eckhard Grunewald, Nikolaus Gussone, München 1996, s. 195–223
- WALTER 1997 = R. Walter, *Gregorianische Choralgesänge zur Verehrung der hl. Hedwig*, w: *Heilige und Heiligenverehrung in Schlesien. Verhandlungen des IX. Symposiums in Würzburg vom 28. bis 30. Oktober 1991*, hrsg. Joahim Köhler, Sigmaringen 1997, s. 69–112
- WĄSOWICZ 1995 = Henryk Wąsowicz, *Kalendarz ksiąg liturgicznych Krakowa do połowy 16 wieku. Studium chronologiczno-typologiczne*, Lublin 1995
- WENZEL 2015 = Siegfried Wenzel, *Medieval Artes Praedicandi: A Synthesis of Scholastic Sermon Structure*, Toronto 2015
- WIT 1989 = Zbigniew Wit, *Fulget dies in qua quies*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. V, Lublin 1989
- WOLNIK 1994 = Franciszek Wolnik, *Liturgia godzin w diecezji wrocławskiej w XV wieku*, Opole 1994
- WOLNIK 1999 = Franciszek Wolnik, *Święci w zabytkach liturgicznych nyskich bożogrobców*, w: *Człowiek i Kościół w dziejach: księga pamiątkowa dedykowana księdzu profesorowi Kazimierzowi Doli z okazji 65. rocznicy urodzin*, red. Jan Kopiec, Norbert Widok, Opole 1999, s. 147–165

- WOLNIK 2002 = Franciszek Wolnik, *Liturgia śląskich cystersów w średniowieczu*, Opole 2002
- WOLNIK 2016 = Franciszek Wolnik, *Rękopisy liturgiczne źródłem do badań historycznych*, „Liturgia sacra. Liturgia — Musica — Ars”, XXII, 2016, s. 69–86
- ZAJCHOWSKA 2013 = Anna Zajchowska, *Między uniwersytetem a zakonem. Biografia i spuścizna pisarska dominikanina Jana z Ząbkowic († 1446)*, Warszawa 2013
- ZDANOWICZ 1953 = Stanisław Zdanowicz, *Zarys historyczny liturgicznego kultu św. Jadwigi*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny”, VI, 1953, s. 102–115
- ZIĄTKOWSKI 2001 = Leszek Ziątkowski, *Wrocław w czasach habsburskich (1520–1570)*, w: Cezary Buśko, Mateusz Goliński, Michał Kaczmarek, Leszek Ziątkowski, *Historia Wrocławia. Od pradziejów do końca czasów habsburskich*, Wrocław 2001, s. 262–263

Medieval forms of the mass for the Feast of St. Hedwig of Silesia in relation to the *De sancta Hedwigis* sermons

The article deals with the relations between pre-Tridentine forms of mass and sermons on the Feast of St. Hedwig of Silesia (*Sermones de sancta Hedwigis*). The sermons were part of the liturgical celebrations of the feast of Silesia's patron saint. The source basis for the article comprises seventy-six medieval sermons in Latin and nine *de sancta Hedwigis* prothemata from forty-six manuscripts kept in Silesian libraries (Wrocław University Library, Wrocław Chapter Library, Ossoliński National Institute Library).

The various texts of masses in honour of St. Hedwig of Silesia came largely from the common and masses in honour of St. Elizabeth of Hungary. Some forms were new, original texts dedicated to St. Hedwig of Silesia. The forms of masses celebrating the *dies natalis* and *translatio* of the saint were nearly identical. This link was reflected in the work of preachers. Sermons for the feast of *natalis* were also used during the feast of *translatio*.

Most texts from the mass forms were not used in sermons preached on the Feast of St. Hedwig. The influence of the forms on the sermons could be seen only in the readings from the Book of Proverbs (31:10–31) and the Gospel of Matthew (13:44–52). In total, fifty sermons and seven prothemata had a theme from the mass readings for the Feast of St. Hedwig. The reading about a valiant woman was the source of *verbum thematis* for twenty-eight sermons and three prothemata, while the reading from the Gospel was the basis of twenty-two sermons and four prothemata about St. Hedwig of Silesia found in the surviving Silesian manuscripts. The structure of the sermons and their message were closely linked to their topics.